

Wielki kryzys i zabytki. Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w zakresie inwentaryzacji architektoniczno-pomiarowej w latach 1933–1934 i jej znaczenie dla ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej

Piotr SYPCZUK

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk

<https://orcid.org/0000-0002-8774-7275>

ABSTRAKT Celem niniejszego artykułu jest omówienie inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury prowadzonej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (TOnZP) w ramach subwencji Funduszu Pracy w latach 1933–1934. Akcję pomiarową ukazano w kontekście wielkiego kryzysu, który w całej Polsce spowodował niemal zupełne zamarcie ruchu budowlanego, a tym samym wyjątkowe bezrobocie wśród architektów, zwłaszcza młodego pokolenia. Fundusz Pracy miał pomagać w zwalczaniu bezrobocia poprzez inicjowanie prac publicznych, przy których zatrudnienie znaleźli pracownicy umysłowi (m.in. architekci i historycy sztuki). Co więcej, akcja TOnZP miała na celu kontynuowanie państwowej inwentaryzacji naukowej, w związku z czym była prowadzona w bezpośrednim porozumieniu z Centralnym Biurem Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W ramach prac zinwentaryzowano około stu zabytków architektury w kilku województwach (m.in. kieleckim, warszawskim, śląskim i krakowskim), a zbiór przeszło pięciuset zdjęć pomiarowych ostatecznie przekazano do archiwum Centralnego Biura Inwentaryzacji.

SŁOWA-KLUCZE Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki, II Rzeczypospolita, zabytki architektury, inwentaryzacja zabytków, ochrony zabytków, wielki kryzys, Fundusz Pracy

ABSTRACT *The Great Depression and Historical Monuments. The Activity of the Society for the Protection of Monuments of the Past in the Area of Architectural Measurement Inventorying in the Years 1933–1934 and Its Significance for Monument Protection in the Second Republic.* The aim of this article is to discuss the measurement inventorying of architectural monuments carried out by the Society for the Protection of Monuments of the Past within the framework of the Labour Fund subsidy in the years 1933–1934. The Society's measurement-taking campaign is presented in the context of the Great Depression, which brought construction enterprises in the entire Poland to an almost total standstill and thus caused exceptional unemployment among architects, especially those of the younger generation. The Labour Fund was to help combat unemployment by initiating public works that supplied jobs to white-collar workers, architects and art historians among them. What is more, the aim of the Society's campaign was to continue making the scholarly inventory initiated by state authorities; as a result, the entire action was carried out with direct support from the Central Bureau for Inventorying Artistic Monuments at the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment. During the campaign, about a hundred architectural monuments were inventoried, located in a number of voivodships (including the Kielce, Warsaw, Silesia and Cracow ones); the collection of over 500 measurement photographs were ultimately transferred to the Central Bureau's archive.

KEYWORDS Society for the Protection of Monuments of the Past, Central Bureau for Inventorying Artistic Monuments, Second Republic, architectural monuments, inventorying historical monuments, heritage protection, Great Depression, Labour Fund

„ZABYTKI budownictwa, w których geniusz każdego narodu odnalazł swój wyraz właściwy, zajmują naczelne, wybitnie dominujące stanowisko w artystycznej spuściznie, przekazanej nam przez przodków. Silnie podkreślić tu chcemy znaczenie, jakie mają dla badań nad tymi żywymi pomnikami kultury zdjęcia architektoniczne. Bez planów jest niemożliwa analiza naukowa wszelkich budowli zabytkowych”¹. Słowa Jarosława Wojciechowskiego ze wstępu do katalogu wystawy *Siedziby królewskie w Warszawie*, zorganizowanej przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (dalej: TOnZP) w 1916 r., dobitnie świadczą o wadze, jaką wówczas przywiązywano do profesjonalnych pomiarów architektonicznych, niezbędnych dla prac naukowych i ochrony zabytków nieruchomych. Mimo tak istotnego znaczenia zdjęć pomiarowych, materiały te w badaniach nad działalnością TOnZP traktowane były marginalnie, a jego spuścizna jest wciąż powszechnie kojarzona przez historyków sztuki i architektury przede wszystkim z fotografiami².

W najnowszych pracach naukowych poświęconych historii TOnZP widoczna jest jednak coraz wyraźniej tendencja do wychodzenia poza granice samej tylko historii fotografii³, a w konsekwencji – do stopniowego poszerzenia przedmiotu badań o inne zbiory, w tym grafiki⁴ czy zdjęć pomiarowych⁵. W działalności TOnZP w zakresie inwentaryzacji zabytków architektury wyróżniono nawet dwa zasadnicze okresy, w których wykonano znaczne zespoły pomiarów⁶. Pierwszy z nich przypadł na lata 1906–1918⁷, przy czym na szczególną uwagę zasługuje akcja inwentaryzacyjna przeprowadzona dzięki funduszom Kasy im. Mianowskiego w czasie I wojny światowej⁸. Natomiast drugi okres znacznego ożywienia działalności architektoniczno-pomiarowej TOnZP wiąże się z pozyskaniem dotacji na ten cel z Funduszu Pracy już w II Rzeczypospolitej, w latach 1933–1934⁹.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie drugiego ze wspomnianych okresów. Choć znaczenie akcji inwentaryzacyjnej realizowanej z Funduszu Pracy zostało już dostrzeżone przez badaczy, to w większości przypadków była ona zaledwie wzmiankowana¹⁰.

1. Jarosław Wojciechowski, „Wstęp”, w: *Siedziby królewskie w Warszawie. Zamek, Łazienki. 7-ma wystawa Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości* (Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1916), s. 11. Por. Piotr Jacek Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz historia ich dezintegracji”, w: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, t. 2: *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014), s. 121.

2. Ewa Manikowska, „Słowo wstępne”, w: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, s. 5.

3. Ibid., s. 13.

4. Zbigniew Michalczyk, „«Album narodowy» w pozytywistycznej Warszawie. Zbiór graficzny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, w: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, s. 175–198.

5. Manikowska, „Słowo wstępne”, s. 13; Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 121–124.

6. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 124.

7. Ibid.

8. Jarosław Wojciechowski, „Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce”, *Ochrona Zabytków Sztuki* 1, z. 1–4 (1930–1931), s. 6; Ewa Manikowska, „Wielka Wojna i zabytki”, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, red. Ewa Manikowska, Piotr Jamski (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Instytut Sztuki PAN, 2010), s. 50.

9. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 124.

10. Jan Witkiewicz-Koszczyk, „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, *Ziemia* 41, nr 4–5 (1950), s. 88; id., „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, red. Ryszard Brykowski (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985), s. 43; Jan Zachwatowicz, „Działalność Wydziału Konserwatorskiego TOnZP w latach międzywojennych”, *Ochrona Zabytków* 11, nr 3–4 (1958), s. 167; id., „Działalność Wydziału Konserwatorskiego TOnZP w latach międzywojennych”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, s. 45; Alina Sokołowska, „W pięćdziesiątą rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, nr 2 (1958), s. 220; ead., „W pięćdziesiątą rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami

lub przywoływana na marginesie innych rozważań¹¹, dlatego nadal wymaga wyczerpującego opracowania. Na działalność architektoniczno-pomiarową TOnZP, przypadającą na czasy wielkiego kryzysu, należy spojrzeć w kontekście zakrojonej na szeroką skalę inwentaryzacji zabytków prowadzonej w II Rzeczypospolitej. Kluczowe znaczenie ma tu Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki (dalej: CBI), które utworzono w 1929 r. w Departamencie Sztuki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) specjalnie w celu prowadzenia planowych i systematycznych prac w rzeczonym zakresie¹². Istotnym efektem działalności CBI miał być wielotomowy

inwentarz topograficzny zabytków sztuki w Polsce¹³, wzorowany na prestiżowych wydawnictwach europejskich¹⁴. Prace inwentaryzacyjne koordynowane przez CBI miały m.in. dostarczyć bogaty materiał ilustracyjny, zwłaszcza zdjęcia pomiarowe, które zapewniłyby odpowiednio wysoki poziom edytorski i naukowy publikacji.

Trudna sytuacja gospodarcza kraju wywołana wielkim kryzysem zmusiła wkrótce CBI do znacznej redukcji programu prac inwentaryzacyjnych, co było przedmiotem obrad na dwóch ogólnopolskich Zjazdach Rady Konserwatorów w 1932 r.¹⁵ W ówczesnej sytuacji niemożliwe było już podejmowanie nowych inicjatyw, ale starano się przynajmniej ukończyć prace terenowe

Przeszłości”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, s. 21; Paweł Dettloff, „Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, s. 133; Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 124; Wojciech Wólkowski, „Między Warszawą a Łuną Wolą. Zakład Architektury Polskiej a inwentaryzacja bożnic drewnianych”, w: *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, red. Artur Tanikowski (Warszawa: Muzeum Żydów Polskich POLIN, 2016), s. 82.

11. Piotr Sypczuk, Piotr Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”, w: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, red. Katarzyna Wojtczak (Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Fundacja Terytoria Książki, 2019), s. 238–241; Piotr Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939. Szkice z dziejów* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2020), s. 89–90; id., „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka. Aktywność zawodowa Gizelli Gryczyńskiej w latach 1932–1939”, *Biuletyn Historii Sztuki* 84, nr 4 (2022), s. 992–998.

12. Sypczuk, Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”, s. 225–254.

13. *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, cz. 3: *Województwo krakowskie*, t. 1, z. 1: *Powiat nowotarski*, oprac. Tadeusz Szydlowski (Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1938); *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, cz. 6: *Województwo łódzkie*, t. 1, z. 1: *Powiat rawsko-mazowiecki*, oprac. Witold Kieszkowski, Tadeusz Szydlowski (Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1939); *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, red. Jerzy Szablowski, t. 3: *Województwo krakowskie. Powiat żywiecki*, oprac. Jerzy Szablowski (Warszawa: Wydawnictwo Państwowego Instytutu Historii Sztuki, 1948); *Zabytki Sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny*, t. 4: *Powiat piotrkowski, województwo łódzkie*, praca zbiorowa uczestników obozu naukowego w Sulejowie k. Piotrkowa w 1948 r. (Warszawa: Biuro Inwentaryzacji Zabytków, 1950).

14. Spośród europejskich wydawnictw stanowiących punkt odniesienia dla polskiego inwentarza topograficznego najwyżej ceniono „Österreichische Kunsttopographie”. Zob. Sypczuk, Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki”, s. 227; Andreas Lehne, „Entstehung und Entwicklung der Österreichischen Kunsttopographie”, *Kunst + Architektur in der Schweiz* 59, nr 1 (2008), s. 51–56. Por. Ewa Manikowska et al., *Porządek dziedzictwa w XIX wieku. Polskie pojęcia i wyobrażenia* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2023), s. 110–111.

15. Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (dalej: LNNBU), Oddział Rękopisów (dalej: OR), fond 26: Urząd Konserwatorski Województwa Lwowskiego (dalej: UKWL), sygn. 10: Protokoły zjazdów konserwatorskich z lat 1919–1937 (dalej: Protokoły ZK), k. 61: Protokół XVII Zjazdu Rady Konserwatorów z 5–13 VI 1932 r. na terenie województwa tarnopolskiego i stanisławowskiego; k. 82–83: Protokół XVIII Zjazdu Rady Konserwatorów z 4–5 XI 1932 r. w Krakowie. Por. Sypczuk, Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”, s. 236.

w częściowo opracowanych powiatach. Co znamienne, dalsza inwentaryzacja naukowa miała w zasadzie ograniczać się do wykonywania opisów i fotografii zabytków¹⁶. Choć program prac CBI od początku przewidywał wykonywanie zdjęć pomiarowych w pełnym zakresie jedynie dla wybranych zabytków, to w zaistniałej sytuacji postanowiono na pewien czas z nich w ogóle zrezygnować lub przynajmniej ograniczyć je do minimum¹⁷.

W momencie niemal całkowitego wstrzymania pomiarów, szczególnie istotnych dla inwentaryzacji zabytków architektury, nieoczekiwanie pojawiły się nowe możliwości finansowania. W 1933 r. Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej powołało Fundusz Pracy, którego zadaniem była walka z bezrobociem i zwiększenie zatrudnienia poprzez inicjowanie i finansowanie robót publicznych¹⁸. Z subwencji przyznawanych przez Fundusz Pracy na zatrudnienie pracowników umysłowych zamierzał skorzystać TOnZP. Prezes wspomnianego towarzystwa skierował pismo do władz dysponujących funduszem, w którym czytamy: „Zupełne zamarcie ruchu budowlanego wynikające z wielkiego kryzysu spowodowało wyjątkowe bezrobocie wśród architektów, szczególnie młodego pokolenia. Zajęcie tej kategorii bezrobotnej inteligencji mogłoby być dokonane przez zorganizowanie pracy rysunkowej, nie wymagającej nakładu kosztów budowlanych [...]”¹⁹. Oczywiście za najbardziej wartościowe uznano takie rysunki inwentaryzacyjne obiektów zabytkowych, które zarazem stanowiłyby gotowe materiały dla przyszłych prac konserwatorskich czy wydawniczych.

W uzasadnieniu wniosku o przyznanie subwencji prezes TOnZP podkreślił fachowość i doświadczenie placówki naukowo-społecznej zajmującej się inwentaryzacją, konserwacją i badaniami technicznymi nad

zabytkami sztuki i kultury polskiej. Jednocześnie Wydział Konserwatorski TOnZP zobowiązał się do objęcia nadzoru merytorycznego nad całokształtem przedsięwzięcia, wykonując swą „pracę kierowniczą bezinteresownie wychodząc z przesłanek ideowych”²⁰. W pełni profesjonalni mieli być też wykonawcy, ponieważ – jak zaznaczono – zamierzano zatrudnić „zastęp bezrobotnych architektów i pewną ilość innych niezbędnych specjalistów”²¹. Ponadto planowane działania miały być skoordynowane z państwową służbą konserwatorską, co znacznie przyspieszyłoby prace inwentaryzacyjne finansowane z budżetu, które dotychczas były realizowane zbyt wolno. Program inwentaryzacji przewidywał, że w rezultacie zostaną opracowane „pewne zamknięte całości zagadnień”²², czyli określone powiaty i miasta bądź rodzaje zabytków lub obiekty z wybranej epoki.

Początkowo przedsięwzięcie miało być zakrojone na bardzo szeroką skalę – przy inwentaryzacji zabytków architektury i budownictwa zamierzano zatrudniać nawet około stu bezrobotnych architektów miesięcznie²³. Efektem miał być „materiał rysunkowo-pomiarowy, fotograficzny i naukowo-opisowy”, spełniający wymogi publikacji specjalistycznych. Wynika z tego, że w sytuacji niemal całkowitego wstrzymania państwowej inwentaryzacji naukowej TOnZP zamierzał kontynuować prace służb konserwatorskich, posiłkując się subwencją przyznaną z Funduszu Pracy. Dodatkowo uwzględniono „odpowiednie fundusze” (w wysokości około 20% sumy wypłacanej pracownikom) na przejazdy, zakup materiałów rysunkowych i fotograficznych czy przyrządów mierniczych, desek kreślarskich itp.²⁴ W końcu przewidziano też „fundusz specjalny” na zorganizowanie wystawy „sprawozdawczo-propagandowej” czy na opublikowanie wydawnictw naukowych i promocyjnych²⁵.

16. Sypczuk, Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”, s. 236.

17. Ibid.

18. Elżbieta Słabińska, „Ewolucja działań publicznych służb zatrudnienia w latach 1918–1939 i 1944–1949. Zarys problematyki”, *Optimum. Economic Studies* 96, nr 2 (2019), s. 98.

19. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), zesp. 14: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), sygn. 7021: Korespondencja z Biurem Funduszu Pracy, 1933, 1938–1939 (dalej: FP), k. 1: pismo do prezesa Funduszu Pracy w Warszawie [10 V 1933].

20. Ibid.

21. Ibid.

22. Ibid.

23. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 2, nr 4 (1934), s. 310.

24. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 1: pismo do prezesa Funduszu Pracy.

25. Ibid.

W opinii TOnZP cała akcja miała mieć istotny wymiar społeczny – przyczynić się do zmniejszenia bezrobocia i rozwoju ruchu budowlanego, a dodatkowo wytworzyć „pierwszorzędny materiał naukowy o wybitnym i widocznym znaczeniu”²⁶, który – jak zaznaczono – mógłby być wykorzystany w publikacjach naukowych i propagandowych wydawanych po polsku i w językach obcych oraz na specjalnych wystawach. Jednak możliwość zatrudnienia sztabu architektów czy innych specjalistów pozwoliłaby przede wszystkim kontynuować z rozmachem inwentaryzację naukową. Pomysł wykonania zdjęć pomiarowych, fotografii i opisów zabytków musiał być uprzednio konsultowany z CBI, zwłaszcza że – jak podkreślano – planowane prace inwentaryzacyjne zamierzano realizować we współpracy z „instytucjami zajmującymi się tymi zagadnieniami”²⁷.

Pierwszego czerwca 1933 r., czyli jeszcze przed oficjalnym przyznaniem subwencji, generalny konserwator Jerzy Remer wysłał do kierowników wojewódzkich Oddziałów Sztuki pismo, w którym czytamy: „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości wystąpiło do Funduszu Pracy z prośbą o przyznanie funduszu na przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków sztuki, w szczególności zdjęć pomiarowo-architektonicznych, przez bezrobotnych architektów i innych specjalistów”²⁸. Ministerstwo WRiOP doceniło znaczenie humanitarne i naukowe przedsięwzięcia, w pełni popierając akcję inwentaryzacyjną, z tym jednak zastrzeżeniem, że będzie ona prowadzona w ścisłym porozumieniu z Centralnym Biurem Inwentaryzacyjnym²⁹. W praktyce oznaczało to, że CBI podejmowało ostateczną decyzję w sprawie

wyboru zabytków, natomiast TOnZP miało przede wszystkim wykonać rysunki architektoniczno-pomiarowe niezbędne do ukończenia inwentaryzacji naukowej.

Z uwagi na konieczność ukończenia w pierwszej kolejności prac w aktualnie inwentaryzowanych powiatach, generalny konserwator nakazał, aby kierownicy Oddziałów Sztuki dostarczyli mu wykazy niepomierzonych jeszcze zabytków architektury, z uwzględnieniem liczby i rodzaju potrzebnych zdjęć. Dodatkowo oczekiwano przygotowania spisu zabytków wymagających wykonania szczegółowych pomiarów ze względu na planowane prace konserwatorskie (odbudowa, restauracja itp.), zły stan zachowania (ruiny z czasów I wojny światowej) czy wyjątkowe narażenie na zniszczenie (cenne kościoły drewniane). W końcu polecono sporządzić listę kolejnych powiatów przewidzianych do opracowania, gdyż najwyraźniej zakładano możliwość poszerzenia zakresu terytorialnego inwentaryzacji naukowej. Zapewne w nadziei na pozytywne rozpatrzenie wniosku o subwencję z Funduszu Pracy, jak i w związku z nieuchronnie zbliżającym się szczytem sezonu inwentaryzacyjnego oczekiwano, że powyższe dane zostaną nadesłane do ministerstwa „bezwłocznie”³⁰.

Dodatkowo MWRiOP poleciło konserwatorom okręgowym przygotowanie spisu bezrobotnych architektów i historyków sztuki, którzy mogliby przeprowadzić prace inwentaryzacyjne za wynagrodzeniem 150–200 zł miesięcznie³¹. Jako wykonawców nie można było uwzględniać ani studentów, ani osób mających jakiegokolwiek stałe zatrudnienie, co wynikało z regulaminu Funduszu Pracy³². Sprawa była niecierpiąca

26. Ibid.

27. Ibid. Wbrew przypuszczeniom, jakoby TOnZP organizowało wyprawy inwentaryzacyjne z Funduszu Pracy w latach 1933–1934 w porozumieniu z Zakładem Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, należy przyjąć, że cała akcja była nadzorowana przez CBI we współpracy z konserwatorami okręgowymi. Por. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 124.

28. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 29, cz. 1: Rozporządzenia i rekomendacje ogólnego charakteru. Naukowa i liczbowa inwentaryzacja, 1933–1935 (dalej: Rozporządzenia), k. 205–205v: Inwentaryzacja zabytków siłami bezrobotnych architektów i innych specjalistów. Por. Lasek, „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka”, s. 993.

29. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 29, cz. 1: Rozporządzenia, k. 205: Inwentaryzacja zabytków siłami bezrobotnych architektów i innych specjalistów.

30. Ibid.

31. Ibid., k. 205. Por. Lasek, „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka”, s. 993.

32. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 29, cz. 1: Rozporządzenia, k. 205: Inwentaryzacja zabytków siłami bezrobotnych architektów i innych specjalistów. Por. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 4: Tymczasowe warunki wytyczne udzielania pomocy przez Fundusz Pracy na cele zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych: „Przy pomocy finansowej Funduszu Pracy mogą być zatrudniani wyłącznie bezrobotni pracownicy umysłowi, którzy nie

zwłoki, dlatego też generalny konserwator oczekiwał na powyższe dane do 15 czerwca 1933 r. Narzucone tempo w jaskrawy sposób obnażyło nierówny stopień gotowości do prowadzenia inwentaryzacji zabytków na dużą skalę w poszczególnych częściach kraju. Przykładowo, konserwator lwowski Zbigniew Hornung (we współpracy z Lwowskim Towarzystwem Politechnicznym) był w stanie w stosunkowo krótkim czasie przedstawić listę kilkunastu gotowych do pracy bezrobotnych absolwentów wydziału architektury, w tym inżynierów architektów i wykwalifikowanych techników³³. Dla porównania konserwator wileński Stanisław Lorentz w odpowiedzi na pismo ministerstwa był zmuszony napisać: „Historyków sztuki w Wilnie nie ma. Bezrobotnych architektów ukończonych na razie nie mogę wymienić”³⁴. Co prawda konserwator Lorentz konsultował się rzekomo w tej sprawie z miejscowym Kołem Architektów, jednak w ciągu miesiąca nie uzyskał żadnej odpowiedzi w kwestii bezrobotnych specjalistów. Zawiadomił natomiast generalnego konserwatora, że do wileńskiego urzędu wojewódzkiego zgłosił się Józef Zdanowicz³⁵, architekt, z którym CBI od wielu miesięcy toczyło nierozstrzygniętą batalię o uzupełnienie napisów na zdjęciach pomiarowych³⁶.

Co ciekawe, mimo powyższych zastrzeżeń kandydata przyjęto do grupy inwentaryzatorów, co by oznaczało, że w wileńskim środowisku nie było wówczas zbyt wielu fachowców spełniających powyższe wymogi³⁷.

Dwudziestego piątego lipca 1933 r. Fundusz Pracy oficjalnie zawiadomił TOnZP o przyznaniu subwencji na inwentaryzację zabytków sztuki i kultury w wysokości 47 250 zł³⁸. Powyższa kwota miała być przeznaczona na zatrudnienie trzydziestu bezrobotnych architektów inżynierów i innych specjalistów na okres sześciu miesięcy (1 sierpnia 1933 – 31 stycznia 1934), przy czym pięć osób miało być przyjętych spośród kandydatów z listy Funduszu Pracy. Ponadto 15% dotacji (tj. 7 087,50 zł) miało pokryć niezbędne koszty rzeczowe (m.in. przejazdy, materiały fotograficzne, przyrządy miernicze). Przeciętne wynagrodzenie miesięczne dla jednego pracownika wynosiło więc 223,13 zł. Stawki były różnicowane w zależności od zakresu prac, wykształcenia czy stanu cywilnego i wahały się w granicach 170–250 zł. Biorąc pod uwagę, że zgodnie z regulaminem Funduszu Pracy średnie wynagrodzenie bezrobotnego pracownika umysłowego za dzień pracy w pełnym wymiarze mogło wynosić od 3 do 10 zł, były to stawki bliskie maksymalnym³⁹.

posiadają środków utrzymania, nie korzystają z ubezpieczeń społecznych lub innych świadczeń publicznych, nie posiadają innych źródeł zarobkowania itd. Pierwszeństwo przysługuje żywicielom rodzin przed osobami samotnymi. Młodzież studiująca nie może być zatrudniana z kredytów Funduszu Pracy”.

33. LNNBU, OR, fond 26, UKWL, sygn. 29, cz. 1: Rozporządzenia, k. 206: pismo Sekcji inżynierów-architektów przy Lwowskim Towarzystwie Politechnicznym do Urzędu Konserwatorskiego przy Województwie we Lwowie, 17 VI 1933. Na liście uwzględniono następujące nazwiska: Stanisław Knobloch, Stanisław Baran, Dobrosław Czajka, Czesław Pilarz, Antonina Gawlińska, Adam Domosławski, Zygmunt Słaby, Romuald Skrabek, Zygmunt Zawadzki, Otto Bortel, Janusz Witwicki, Ludwika Lang, Feliks Raczewski.

34. Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos, Vilnius (dalej: KPDKM), Paveldosaugos biblioteka (dalej: PB), fond 22: Vilniaus Vaivadijos Valdyba, ap. 1: Architektūros paminklų inventorizacijos finansavimo ir apmokėjimo dokumentai bei inventorizacijos darbų vadovaujamą S. Lorencą ir H. Vonsovičiaus ataskaitos, 1930–1936, b. 166 (dalej: fond 22, ap. 1, b. 166), k. 35v: pismo Stanisława Lorentza do Wydziału Sztuki Ministerstwa WRiOP, 7 VI 1933.

35. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 36: pismo do Wydziału Sztuki Ministerstwa WRiOP, Wydział Sztuki, 5 VII 1933.

36. Józef Zdanowicz i Edward Machnaczy wykonali na zlecenie konserwatora wileńskiego zdjęcia pomiarowe, na które nie nanieśli napisów. Za ukończenie prac zażądali dodatkowej zapłaty w wysokości 300 zł, co wzbudziło uzasadnione zastrzeżenia generalnego konserwatora. Por. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 33: pismo Ministerstwa WRiOP do Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego, Oddziału Sztuki w Wilnie. Zdjęcia pomiarowe Bytenia, 13 VI 1933.

37. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 50: TOnZP. Powołanie, 3 X 1933.

38. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 2: Fundusz Pracy do TOnZP. Dotyczy subwencji na zatrudnienie pracowników umysłowych, 25 VII 1933.

39. Zgodnie z regulaminem oprócz wynagrodzenia z Funduszu Pracy możliwe były dopłaty z „funduszy własnych”, wówczas łączna maksymalna stawka nie mogła przekraczać 300 zł

We wspomnianym piśmie zastrzeżono zarazem, że prace powinny być realizowane zgodnie z „tymczasowymi warunkami wytycznymi”, zawierającymi ogólne zasady korzystania z subwencji Funduszu Pracy, jak i „specjalnymi warunkami dodatkowymi”⁴⁰, a te zostały opracowane w ścisłym związku z tym konkretnym przedsięwzięciem i właściwie sprowadzały się do podporządkowania całej akcji inwentaryzacyjnej władzom CBI. Przede wszystkim za podstawę do wszelkich prac inwentaryzacyjnych należało przyjąć wytyczne i zasady określone w „Instrukcji szczegółowej dla inwentaryzatorów zabytków sztuki”⁴¹. Ponadto przed rozpoczęciem prac ich program i zasięg terytorialny musiał być uzgodniony z „Kierownictwem Centralnego Biura Inwentaryzacyjnego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego”⁴². Wymagano też, by w trakcie realizacji prac zarówno w terenie, jak i w pracowni wykonawcy pozostawali w stałym kontakcie z CBI lub konserwatorami okręgowymi.

Organizację prac można prześledzić na przykładzie wileńsko-nowogródzkiego okręgu konserwatorskiego, który jest dobrze udokumentowany w źródłach i reprezentatywny dla całego kraju. Towarzystwo, po uzgodnieniach z Wydziałem Sztuki MWRiOP, wyznaczyło w tym okręgu dwóch delegatów do spraw inwentaryzacji zabytków. Pierwszym z nich został Stanisław

Lorentz jako konserwator wileński, drugim – Henryk Wąsowicz jako członek Wydziału Konserwatorskiego TOnZP⁴³. W skład wileńskiej grupy inwentaryzatorów, rekrutowanych spośród bezrobotnych architektów i innych specjalistów, weszli m.in. Wacław Nurkowski, Aleksander Kulbicki, Józef Zdanowicz, Edmund Medeksza i Jerzy Kobzowski. Dodatkowo na wypadek przeprowadzenia „rozkopów” czy wykonania pomiarów „grodzisk przedhistorycznych” jako specjalnego delegata wyznaczono archeologa, profesora Włodzimierza Antoniewicza⁴⁴.

Oczywiście to konserwator okręgowy wskazywał w danym powiecie zabytki wymagające zinwentaryzowania, lecz decyzja o wyborze konkretnych obiektów należała do kierownika CBI. Znamienny jest fakt, że z całej listy zabytków architektury (m.in. w inwentaryzowanym wówczas powiecie brasławskim) nie uwzględniono żadnego obiektu, choć konserwator Lorentz wytypował do tego celu m.in. ruiny zamków w Lidzie, Miednikach Królewskich i Gieranonach, jak również zabytki budownictwa, w tym drewniane cerkwie, kościoły, dzwonnice, świrny, spichlerze czy kilka dworów (w tym bardzo zaniedbane)⁴⁵. Były to więc te kategorie zabytków, które w swym piśmie generalny konserwator uznał wręcz za priorytetowe. Jednak w wileńsko-nowogródzkim okręgu konserwatorskim Remer postanowił

miesięcznie. Zob. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 5: Tymczasowe warunki wytyczne udzielania pomocy przez Fundusz Pracy na cele zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych, 22 VI 1933.

40. Ibid., k. 2: pismo Funduszu Pracy do TOnZP. Dotyczy subwencji na zatrudnienie pracowników umysłowych, 25 VII 1933.

41. Ibid., k. 7: Tymczasowe warunki wytyczne udzielania pomocy przez Fundusz Pracy na cele zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych, 22 VI 1933. Por. *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, oprac. Jerzy Remer, Jadwiga Przeworska (Warszawa: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenie Publiczne, 1930).

42. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 5: Tymczasowe warunki wytyczne udzielania pomocy przez Fundusz Pracy na cele zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych, 22 VI 1933.

43. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 37: pismo przewodniczącego Wydziału Konserwatorskiego TOnZP Jana Witkiewicza do konserwatora wileńskiego Stanisława Lorentza, 9 VII 1933. W tym czasie Henryk Wąsowicz był już dobrze znanym i cenionym inżynierem architektem. W 1932 r. przyjechał z Warszawy do Wilna w celu kierowania pracami konserwatorskimi przy katedrze wileńskiej. Zob. Józef Poklewska, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie* (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994), s. 246; id., „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym”, w: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, red. Karol Guttmejer (Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2018), s. 146–148.

44. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 37: pismo przewodniczącego Wydziału Konserwatorskiego TOnZP Jana Witkiewicza do konserwatora wileńskiego Stanisława Lorentza, 9 VII 1933.

45. Ibid., k. 35: pismo Stanisława Lorentza do Wydziału Sztuki MWRiOP, 7 VI 1933.

skoncentrować się wyłącznie na zabytkach miasta Wilna, w związku z czym zinwentaryzowano „[m]ury wykopaliskowe na Górze Zamkowej, [...] na Antokolu, [...] przy Moście Zielonym [...]”, kościół św. Michała, klasztor Bonifratrów, kościół św. Mikołaja i cerkiew Świętej Trójcy⁴⁶.

Prace inwentaryzacyjne – przynajmniej z założenia – miały być realizowane od 1 sierpnia 1933 r., choć z powodów organizacyjnych termin ich rozpoczęcia różnił się dość znacznie w poszczególnych okręgach konserwatorskich. Nieoczekiwanie, po początkowych trudnościach ze skompletowaniem zespołu, dość wcześnie zaczęto wykonywanie pomiarów zabytków architektury w Wilnie. Już 19 sierpnia konserwator Lorentz wysłał do zarządu TOnZP pierwsze sprawozdanie z przebiegu prac prowadzonych przez architekta Wacława Nurkowskiego i technika Aleksandra Kulbickiego w 1. połowie tegoż miesiąca. Inwentaryzację rozpoczęto od kościoła św. Michała wraz z klasztorem Bernardynek z myślą o wykonaniu planu sytuacyjnego, rzutów poziomych, przekrojów poprzecznych i podłużnych, fasady i elewacji bocznych. Konserwator wileński – zgodnie z życzeniem zarządu – systematycznie kontrolował prace pomiarowe i donosił, że obaj zatrudnieni wywiązują się ze swych zadań bardzo starannie, z dużą gorliwością, oraz stosują się do obowiązującego regulaminu.

Okazją do podsumowania pierwszych efektów prac inwentaryzacyjnych w skali całego kraju był XIX Zjazd Rady Konserwatorów, który odbył się w dniach

25–30 września 1933 r. w województwie poznańskim i pomorskim⁴⁷. Zdaniem generalnego konserwatora Remera „pomoc Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, które prowadzi inwentaryzację pomiarową z zasiłku Funduszu Pracy, wydała dotychczas z powodu późnego rozpoczęcia robót i świeżo angażowanych sił niewielkie rezultaty”⁴⁸. W niektórych okręgach konserwatorskich przygotowania do prac rzeczywiście trwały zbyt długo, wystarczy wymienić okręg lwowski, gdzie Stanisław Baran i Dobrosław Czajka otrzymali powołania do grupy inwentaryzatorów dopiero 12 września 1933 r.⁴⁹ Jednak dodać trzeba, że już pod koniec tegoż miesiąca gotowa była inwentaryzacja pomiarowa zamku w Olesku⁵⁰, która składała się z siedmiu plansz, w tym rzutów poszczególnych kondygnacji oraz przekrojów podłużnego i poprzecznego⁵¹. Z czasem prace nabrały szybszego tempa, o czym świadczy choćby liczba pracowników zaangażowanych przy inwentaryzacji zabytków z Funduszu Pracy. Otóż w sierpniu 1933 r. było zatrudnionych tylko siedemnaście osób, we wrześniu już trzydzieści, w październiku trzydzieści dwie, w listopadzie trzydzieści cztery, w grudniu trzydzieści trzy i w styczniu następnego roku dwadzieścia siedem⁵². Zakres prac inwentaryzacyjnych był ogromny, ale i rezultaty musiały być zadowalające, skoro Fundusz Pracy – pismem z 11 stycznia 1934 r. – przedłużył subwencję o kolejne dwa miesiące i przyznał na ten cel dodatkową sumę 15 750 zł⁵³. Tym samym łączna suma subwencji, jaką otrzymało TOnZP na okres od 1 sierpnia 1933 r.

46. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 318.

47. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 91: Protokół XIX Zjazdu Rady Konserwatorów na terenie województwa poznańskiego i pomorskiego w dniach 25–30 IX 1933.

48. Ibid.

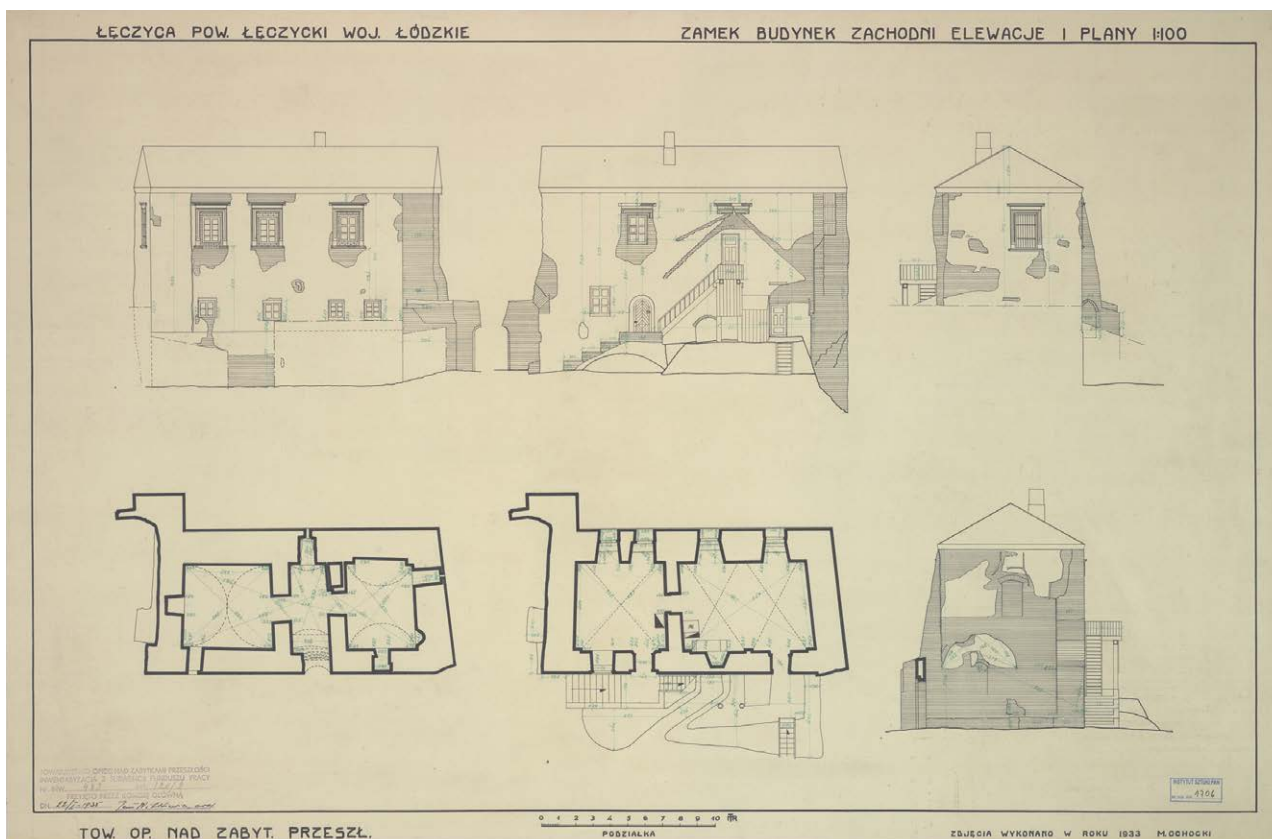
49. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 29, cz. 1: Rozporządzenia, k. 198v: pismo TOnZP do konserwatora lwowskiego, 12 IX 1933. Por. Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, s. 89–90.

50. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 20: Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach (1924–1938), k. 367: Sprawozdanie z działalności Konserwatora Okręgowego na województwa Lwowskie, Tarnopolskie i Stanisławowskie za czas od 1 VII do 30 IX 1933. Por. Lasek, *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939*, s. 90.

51. Piotr Lasek, Piotr Sypczuk, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 7: *Miejscowości O–P*, red. Wanda Mossakowska (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016), s. 24–25, poz. 117–123.

52. Fundusz Pracy przedłużył subwencję dla TOnZP o kolejne dwa miesiące; w lutym 1934 r. zatrudnionych było 26 osób, a w marcu tegoż roku 25. Zob. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316.

53. Prace inwentaryzacyjne były kontynuowane w kwietniu 1934 r., ponieważ na wynagrodzenie dla wykonawców przeznaczono niewykorzystane środki na wydatki rzeczowe. Por. *ibid.*, s. 314–315.

1 M. Ochocki, inwentaryzacja budynku zachodniego zamku w Łęczycy, rzuty i elewacje, 1933, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1706

do 1 kwietnia 1934 r., wyniosła 63 024 zł⁵⁴. W tym czasie – jak zauważono – zostało zinwentaryzowanych „97 obiektów”⁵⁵. Ściślej rzecz ujmując, TOnZP uwzględnił w wykazie zinwentaryzowanych obiektów architektonicznych dziewięćdziesiąt siedem pozycji, ale wśród nich znalazły się też zespoły obiektów, w tym „24 domy przy rynku” w Kazimierzu Dolnym⁵⁶.

Choć przyjmuje się, że opracowano wówczas wiele zabytków „na terenie całego kraju”⁵⁷, to warto bliżej zapoznać się z rzeczywistym zasięgiem terytorialnym inwentaryzacji. Najwięcej obiektów uwzględniono w różnych miejscowościach województwa kieleckiego, warszawskiego, śląskiego i krakowskiego⁵⁸. Natomiast w innych, jak wileńskie, białostockie i lubelskie, prace inwentaryzacyjne koncentrowały się w zasadzie na

zabytkach w jednym czy dwóch wytypowanych miastach. Podobnie w województwie łódzkim, gdzie zajęto się Zamkiem Kazimierzowskim w Łęczycy (il. 1) oraz kolegiatą NMP i św. Aleksego, dzwonnica oraz drewnianym kościołem parafialnym św. Mikołaja (il. 2) w pobliskim Tumie. Ponadto – poza pojedynczymi zabytkami w województwie wołyńskim i tarnopolskim – w inwentaryzacji pominięto województwa nowogródzkie, poleckie, lwowskie, stanisławowskie, poznańskie i pomorskie.

Akcja inwentaryzacyjna nie objęła więc zabytków na terytorium całego kraju, choć w poszczególnych województwach prowadzono intensywne działania. Można założyć, że niektóre obszary nie były uwzględniane z powodu relatywnie zaawansowanego stanu dotychczasowych prac pomiarowych (np. województwo lwowskie)

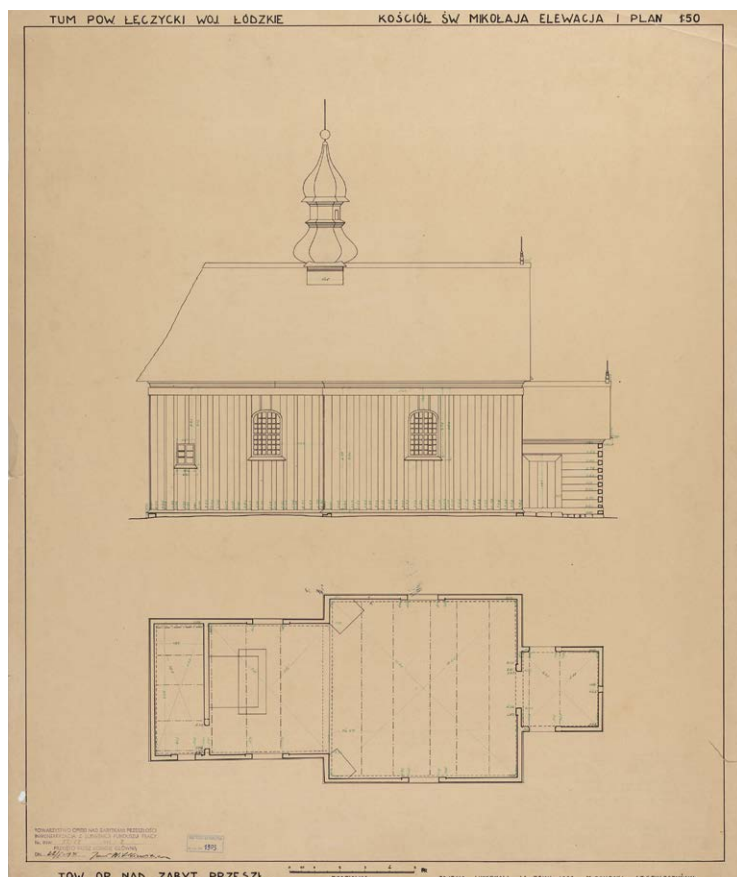
54. Ibid., s. 310. Por. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1934”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 3, nr 4 (1935), s. 393.

55. Sokołowska, „W pięćdziesiątą rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 21.

56. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 318.

57. Sokołowska, „W pięćdziesiątą rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 21.

58. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316–318.

2 M. Ochocki, Stanisław Gruszczyński, inwentaryzacja kościoła św. Mikołaja w Tumie pod Łęczycą, elewacja północna i rzut, 1933, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1903

czy niemieckojęzycznych inwentarzy zabytków (województwa poznańskie i pomorskie), co dawało możliwość nadrobienia zaległości na innych obszarach. Z kolei pewne województwa – jak poleskie i wołyńskie – pomijano, przypuszczalnie dlatego, że w zakresie inwentaryzacji znacznie pozostawały w tyle, co nie rokowało na szybkie ukończenie prac, nawet w wybranych powiatach. Dostrzec można natomiast wdrażanie zapowiadanego opracowania „zamkniętych zagadnień”, w tym

inwentaryzowania określonych powiatów czy miast. W przypadku województwa warszawskiego wytypowano Płock i powiat płocki, a w województwie kieleckim wybrano powiat zawierciański⁵⁹. Wśród najlepiej opracowanych miast – obok Warszawy (il. 3), Wilna i Grodna (il. 4) – znalazł się Kazimierz Dolny, gdzie zinwentaryzowano rekordową liczbę przeszło czterdziestu obiektów⁶⁰.

Przedsięwzięcie TOnZP wymagało – jak to określono – wypracowania „wspólnej płaszczyzny działania” z Ministerstwem WRiOP, które jako warunek wprost postawiło „nawiązanie do przerwanej pracy inwentaryzacyjnej”⁶¹. Owo nawiązanie do inwentaryzacji naukowej polegało zarówno na podejmowaniu nowych działań w ramach przyjętego systemu topograficznego, jak i uzupełnianiu materiałów w odniesieniu do częściowo opracowanych zabytków. W związku z tym prace terenowe poprzedzane były kwerendami w archiwach i szczegółowym zapoznaniem się ze zgromadzonym zasobem w celu „dopełnienia braków w zdjęciach [pomiarowych]”⁶².

Przykład stanowi choćby wspomniany kościół św. Michała i klasztor Bernardynek w Wilnie, od których rozpoczęto prace inwentaryzacyjne w województwie wileńskim. Konserwator Lorentz uzasadniał swój wybór tym, że „cenny ten zabytek nie jest dotąd szczegółowo pomierzony, pomiary wykonane przez Hendla w r. 1905 są bardzo ogólnikowe i nieściśle”⁶³. Niewątpliwie chodzi o pomiary kościoła wykonane przez Zygmunta Hendla, który dzięki subwencji Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury wyjechał w 1903 r. do Wilna, po czym wydał drukiem opis zabytku wraz z materiałem ilustracyjnym (w tym z rzutami i przekrojem poprzecznym)⁶⁴. W tym przypadku chodziło więc o zastąpienie wcześniejszych, zbyt schematycznych materiałów profesjonalnymi zdjęciami architektoniczno-pomiarowymi, spełniającymi wymogi inwentaryzacji naukowej.

W kategorii „zamkniętych zagadnień”, oprócz wspomnianych powiatów i miast, miały znaleźć się

59. Ibid.

60. Lasek, „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka”, s. 996.

61. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 311.

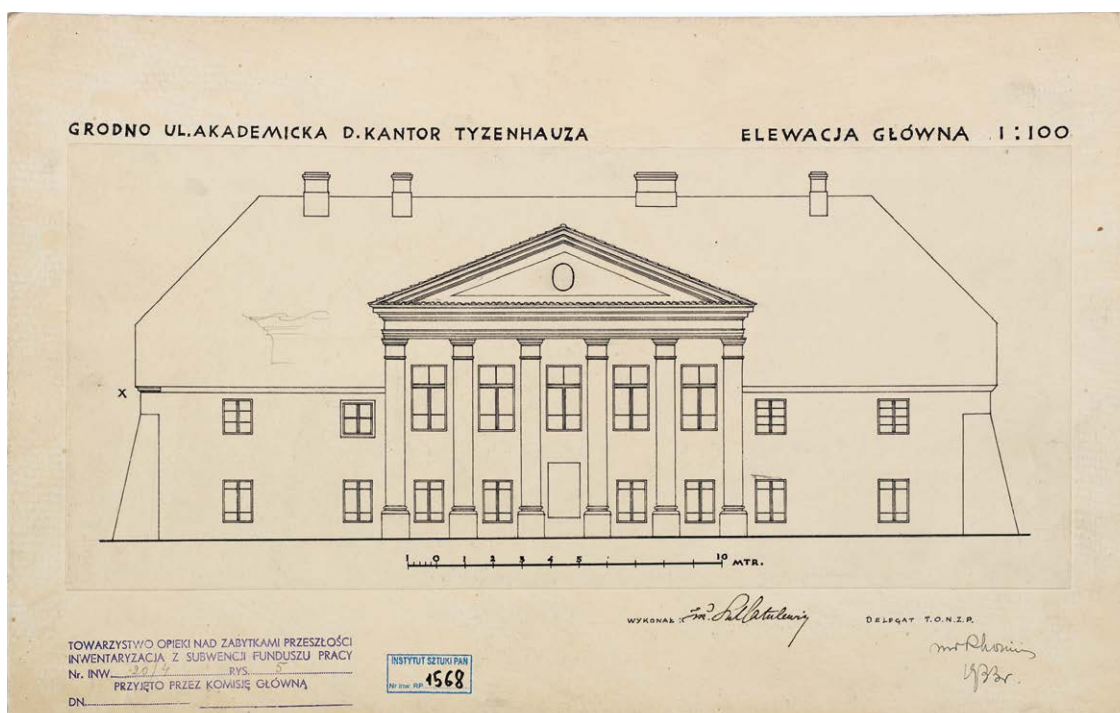
62. Ibid.

63. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 39: pismo Stanisława Lorentza do TOnZP, 19 VIII 1933.

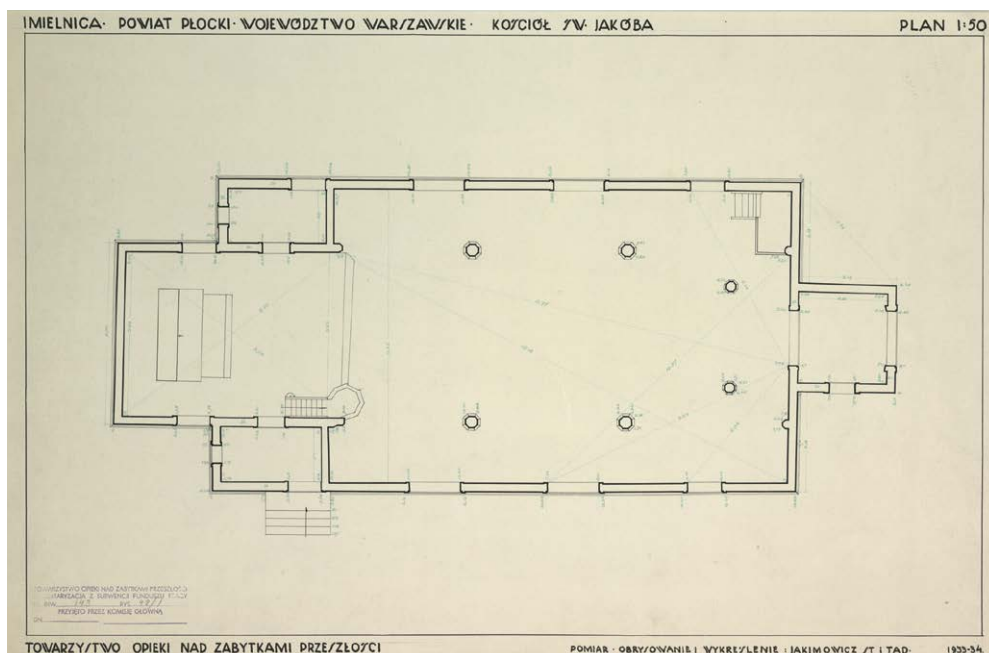
64. Zygmunt Hendel, „Kościół św. Michała w Wilnie”, w: *Sprawozdanie i wydawnictwo Wydziału Towarzystwa Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury za rok 1905* (Kraków: Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami Sztuki i Kultury, 1906), il. 1 po s. 4, il. 2 i 3 po s. 6. Por. Adrianna Sznepik, „Krakowskie Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami Kultury i Sztuki przed I wojną światową – próba działalności ponadzaborowej”, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 51, nr 2 (2016), s. 5–29.

3 Jerzy M. Gomuliński, Włodzimierz Podlewski, Jan Szwedziński, inwentaryzacja kościoła Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Warszawie, elewacja południowa, 1933, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1909

4 L. Matulewicz, inwentaryzacja dawnego kantoru Tyzenhauza w Grodnie, fasada, 1933, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1568

5 Stanisław Jakimowicz,
Tadeusz Jakimowicz,
inventaryzacja kościoła
św. Jakuba w Imielnicy, rzut,
1933/1934, IS PAN, Zbiory
Fotografii i Rysunków
Pomiarowych, nr inw. 1590

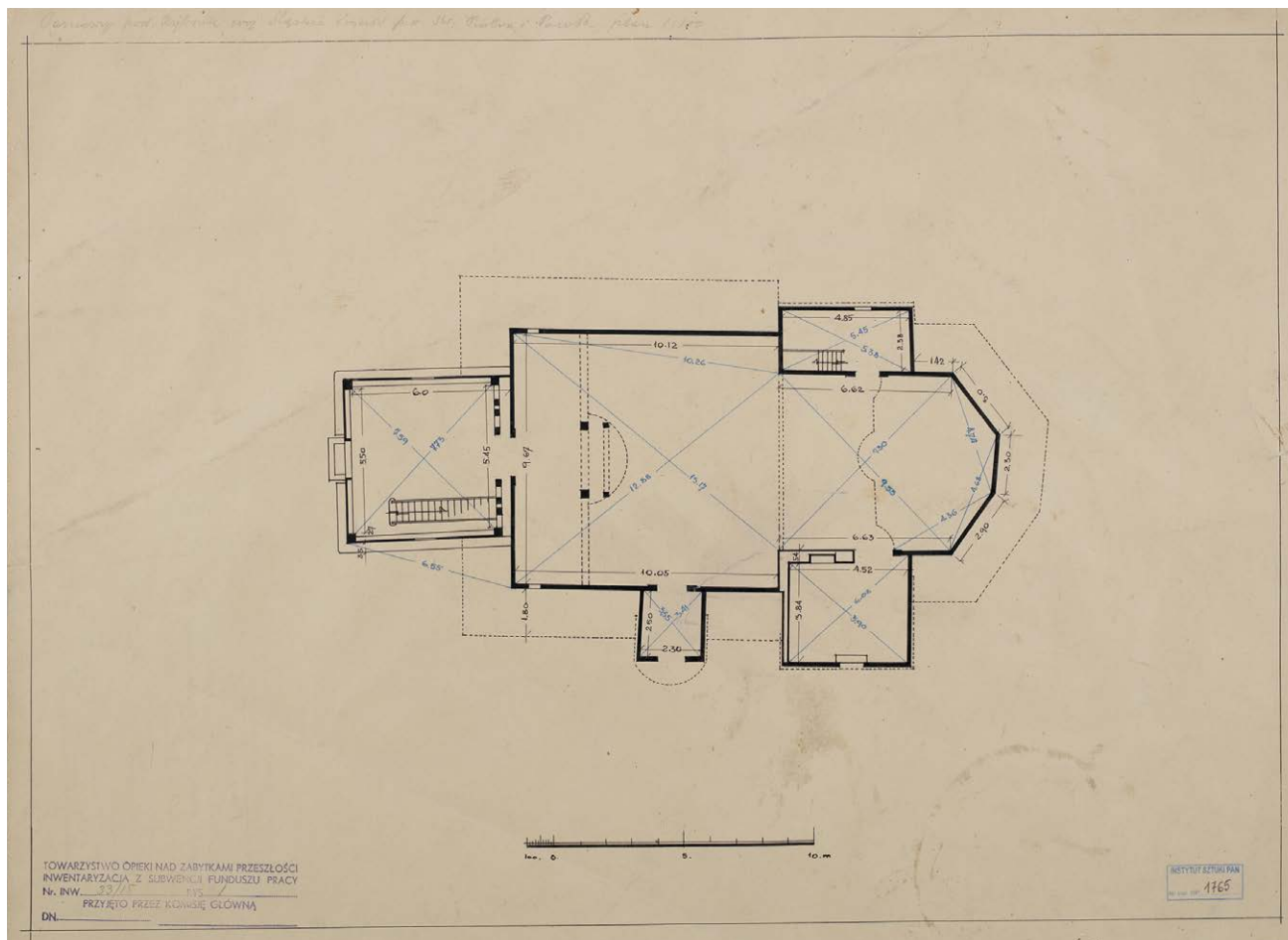
6 Stanisław Jakimowicz,
Tadeusz Jakimowicz,
inventaryzacja kościoła
św. Andrzeja w Brwilnie,
elewacja północna,
przekroje poprzeczny
i podłużny, 1933, IS PAN,
Zbiory Fotografii
i Rysunków Pomiarowych,
nr inw. 1547

też konkretne rodzaje zabytków czy obiekty architektoniczne z wybranej epoki. Choć władze TOnZP nie sprecyzowały tych zamysłów, to w zinwentaryzowanej grupie pod względem liczebnym wyraźnie przeważają kościoły. Wprawdzie w skali całego zasobu w większości są to zabytki murowane, jednak znaczącą grupę stanowią też budowle drewniane, które w opinii generalnego

konserwatora miały być traktowane wręcz priorytetowo. Szczególne miejsce zajmuje tu powiat płocki, w którym większość zinwentaryzowanych obiektów to właśnie kościoły drewniane (il. 5, 6)⁶⁵.

Może nie aż tak liczną, ale z pewnością istotną grupę stanowiły zabytki budownictwa drewnianego w województwie śląskim, w którym wykonano zdjęcia

65. Kościoły drewniane zinwentaryzowano w następujących miejscowościach: Blichowo, Brwilno, Bulkowo, Daniszewo, Imielnica, Łętowo, Pilichowo, Płock, Rębowo, Trzepowo, Zakrzewo. Por. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316–318.

7 Inwentaryzacja kościoła św. św. Piotra i Pawła w Paniowach, rzut, 1933/1934, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1765

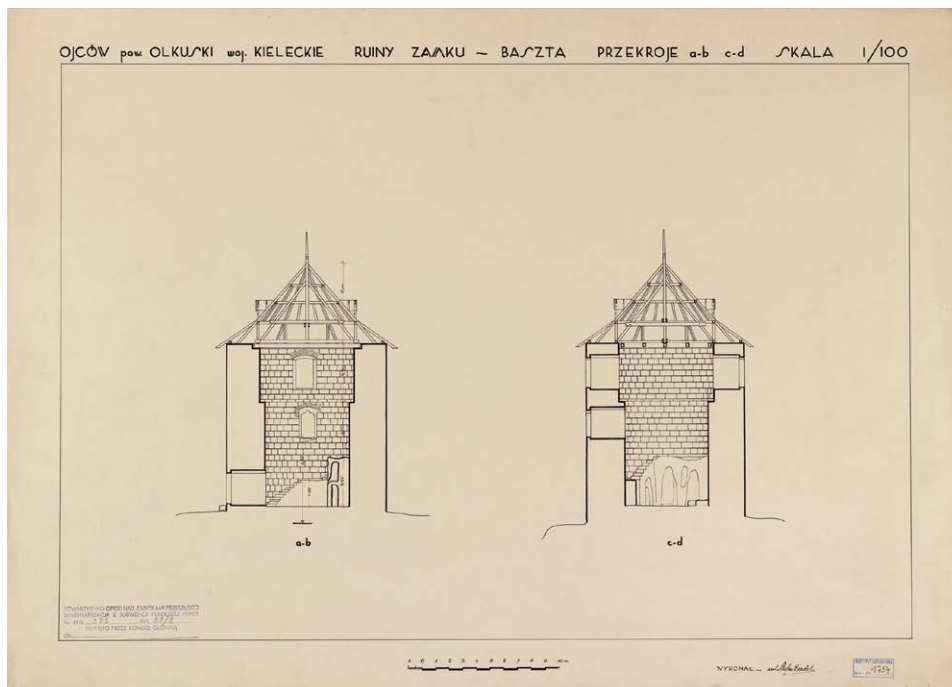
pomiarowe kościołów w Kochłowicach, Miedźnej, Nierodzimiu i Paniowach (il. 7)⁶⁶. Konserwator śląski Tadeusz Dobrowolski przywiązywał wielką wagę do zabytków regionalnego budownictwa drewnianego, w tym ludowego, w związku z czym zbierał m.in. materiały dotyczące chat śląskich (zwłaszcza beskidzkich), wielobocznych stodół czy spichlerzy⁶⁷. Jednak w jego szerokich zainteresowaniach badawczych i pracach konserwatorskich szczególne miejsce zajmowały drewniane kościoły. Znalazło to odzwierciedlenie chociażby w znacznej liczbie zdjęć pomiarowych zgromadzonych w archiwum Oddziału Sztuki w Katowicach⁶⁸.

Uwzględnienie drewnianych kościołów w akcji inwentaryzacyjnej TOnZP, oprócz przywoływanych już względów ochrony obiektów szczególnie narażonych na zniszczenie, tłumaczyć należy faktem, że były one postrzegane jako wyjątkowy element polskiego dziedzictwa kulturowego. Najlepiej ujął to sam konserwator Dobrowolski, który stwierdził, że na Śląsku „zabytki budownictwa drewnianego mają znaczenie prawie tak doniosłe, jak język. Zarówno bowiem gwara, jak śląskie budownictwo drewniane są dowodem słowiańskich, ściślej, polskich tradycji kulturowych, pielęgnowanych w ciągu wieków z ogromnym uporem i wolą ich

66. Ibid.

67. Tadeusz Dobrowolski, „Działalność Muzeum Śląskiego w Katowicach w latach 1930–1931”, *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku* 3 (1931), s. 451.

68. Por. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: IS PAN), Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych (dalej: Zb. FiRP): Muzeum Śląskie. Inwentarz zdjęć pomiarowych, k. 1–25.

8 Stefan Bezdek, inwentaryzacja zamku w Ojcowie, przekroje baszty, 1933/1934, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1754

zachowania na przekór straszliwemu naciskowi z zewnątrz, z jakim narzucano kulturę obcą”⁶⁹.

Ponadto ważną kategorią obiektów objętych akcją inwentaryzacyjną były zabytki architektury obronnej, przede wszystkim ruiny średniowiecznych i nowożytnych zamków⁷⁰. Wśród nich znalazła się Góra Zamkowa w Wilnie, choć – jak wspomniano – konserwator Lorentz zwracał uwagę na potrzebę zinwentaryzowania podobnych obiektów w Lidzie, Miednikach Królewskich i Gieranonach. Jednak w tym czasie prowadzono już na terenie województw wileńskiego i nowogródzkiego prace konserwatorskie przy kilku innych ruinach zamków (Krewo, Wilno, Troki, Nowogródek), które były przynajmniej częściowo zinwentaryzowane⁷¹. Niewątpliwie z tego powodu generalny konserwator postanowił uwzględnić w dalszych pracach obiekty z pozostałych części kraju.

Inwentaryzację zamków na większą skalę prowadzono w województwach śląskim (Chudów, Cieszyn,

Grodziec, Pszczyna) oraz kieleckim (Mirów, Bobolice, Janowiec, Siewierz, Ojców; il. 8)⁷². Jeśli dodamy do tego pojedyncze obiekty w pozostałych województwach, jak Łęczycza, Szymbark, Olesko i Łuck (il. 9), powstanie pokaźny zbiór dokumentacji. Zamki, obok kościołów, były dla państwowej służby konserwatorskiej najważniejszą kategorią obiektów⁷³, co znalazło odbicie także w akcji inwentaryzacyjnej TOnZP. W odrodzonej Rzeczypospolitej zamki postrzegano jako dawne ośrodki władzy, miały one wręcz symboliczne znaczenie, gdyż zaświadczały o ciągłości polskiej państwowości. Istotny był także związek poszczególnych zabytków z wybitnymi postaciami historycznymi. Dotyczy to zwłaszcza takich obiektów jak chociażby zamek w Ojcowie, wzniesiony przez króla Kazimierza Wielkiego, czy w Olesku, gdzie urodził się król Jan III Sobieski.

W tej kategorii zabytków zwraca uwagę pominięcie stołu i zamku w Kazimierzu Dolnym, zwłaszcza że

69. Dobrowolski, „Działalność Muzeum Śląskiego w Katowicach w latach 1930–1931”, s. 453. Por. Paweł Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka* (Kraków: Universitas, 2006), s. 327.

70. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316–318.

71. Stanisław Lorentz, „Konserwacja ruin zamków w Wileńszczyźnie i Nowogródzkiej”, *Ochrona Zabytków Sztuki* 1, z. 1–4 (1930–1931), s. 161–180; Romuald Gürtler, „Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródzkiej (sprawozdanie ogólne)”, *Ochrona Zabytków Sztuki* 1, z. 1–4 (1930–1931), s. 181–190. Por. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, s. 242; id., „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym”, s. 143.

72. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316–318.

73. Dettloff, *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939*, s. 298.

9 Konstanty Kokozow, inwentaryzacja zamku Lubarta w Łucku, plany sytuacyjny i orientacyjny, 1933/1934, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1715

miejsowość ta była przecież przedmiotem intensywnych prac inwentaryzacyjnych. Najwyraźniej w przypadku zabytków „renesansowego miasteczka” – jak je określił Jerzy Siennicki – priorytetem były budynki mieszkalne, które zdaniem konserwatora lubelskiego zasługiwały na monograficzne opracowanie⁷⁴, jakiego doczekały się chociażby obiekty tego typu w Krakowie⁷⁵. Faktem jest, że grupa inwentaryzatorów pomierzyła przede wszystkim kazimierskie domy – wykonała rzuty, przekroje, elewacje czy detale zarówno pojedynczych obiektów (il. 10), jak i pierzei rynku oraz ciągu zabudowy wzdłuż ul. Senatorskiej⁷⁶. Natomiast jednym z nielicznych obiektów architektury sakralnej w Kazimierzu Dolnym, jaki uwzględniono w akcji pomiarowej,

był dawny kościół szpitalny św. Anny i Świętego Ducha (il. 11)⁷⁷, stanowiący przykład tzw. renesansu lubelskiego, postrzeganego jako typowo polski⁷⁸.

O wyborze zabytków przeznaczonych do zinwentaryzowania decydowały różne czynniki, niekiedy także względy konserwatorskie. Tak było w przypadku kolegiaty w Tumie pod Łęczycą, gdzie w 1929 r. na murach wież zaobserwowano pionowe pęknięcia⁷⁹. Aby uratować „od ruiny” jeden z najcenniejszych zabytków architektury romańskiej w Polsce, niezwłocznie przystąpiono do prac konserwatorskich. Natomiast dzięki akcji inwentaryzacyjnej TOnZP, oprócz pozyskania szczegółowych zdjęć pomiarowych, możliwy był także „dozór nad konserwacją”⁸⁰.

74. Jerzy Siennicki, *Kamienica Celejowska w Kazimierzu Dolnym* (Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1929), s. 5.

75. Por. Stanisław Tomkowicz, *Domy i mieszkania w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku* (Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1922).

76. Lasek, „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka”, s. 996–998.

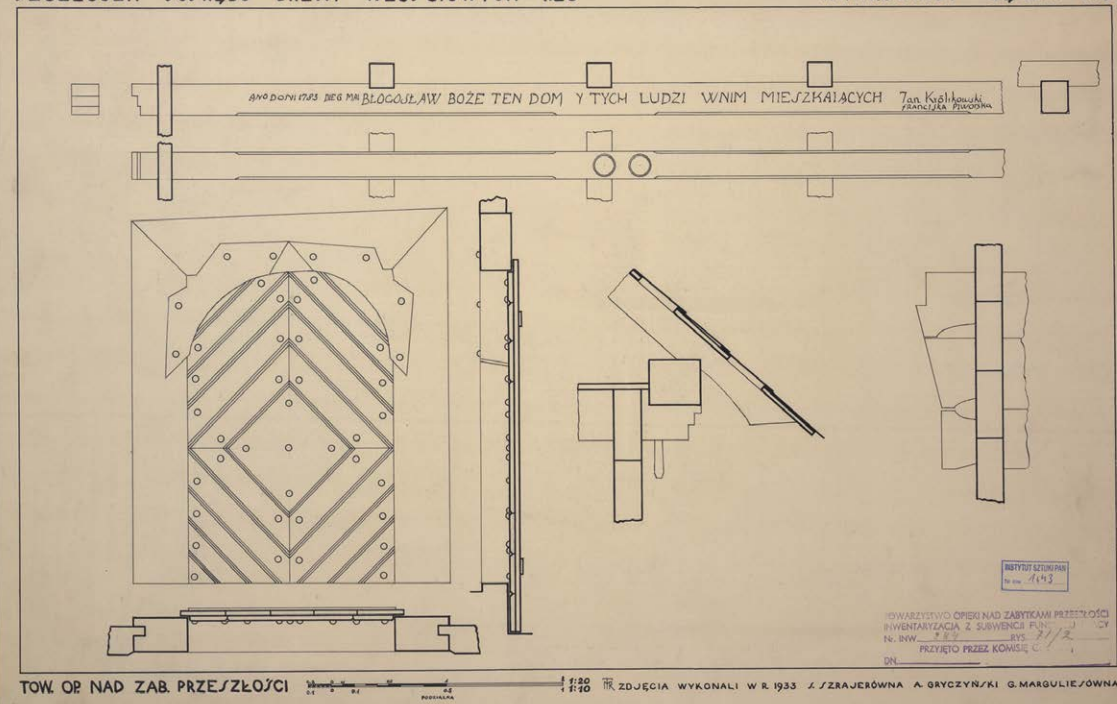
77. W sprawozdaniu z akcji pomiarowej TOnZP (stan na 1 IV 1934) wśród inwentaryzowanych zabytków sakralnych w Kazimierzu Dolnym poza kościołem św. Anny wymieniono farę i klasztor Reformatów; zob. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 316–317.

78. Kinga Blaschke, *Nasze własne, nasze polskie. Mit renesansu lubelskiego w polskiej historii sztuki* (Kraków: DodoEditor, 2010), s. 17–34; Piotr Krasny, Michał Kurzej, „Siedemnastowieczne listwowe dekoracje sklepienne w Polsce i ich europejski kontekst”, *Biuletyn Historii Sztuki* 86, nr 2 (2024), s. 78.

79. Józef Kluss, „Konserwacja wież kolegiaty w Tumie pod Łęczycą (stan robót w 1930 r.)”, *Ochrona Zabytków Sztuki* 1, z. 1–4 (1930–1931), s. 200–206.

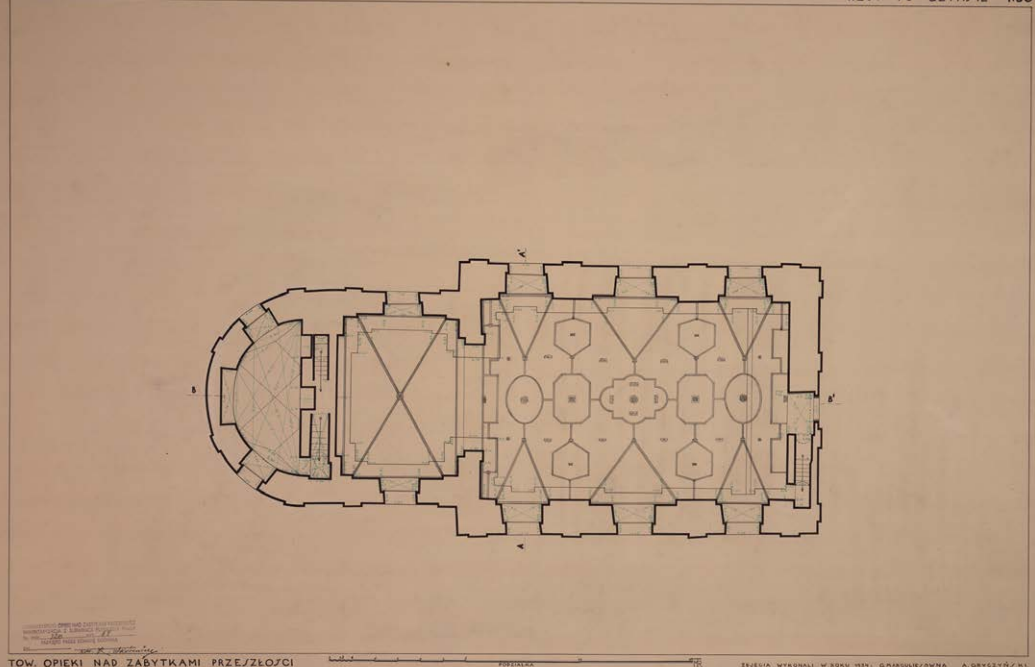
80. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 311.

KAZIMIERZ DOLNY POW. PUŁAWSKI WOJ. LUBELSKIE UL. LUBELSKA NR. 56 WŁASNOŚĆ TOBY LANAJŁA
SZCZEGÓŁY: JOSRĘBU - DRZWI WEJŚCIOWYCH - 1:20 WIATROWNICY WĘGLA 1:10

10 Stefania Szrajter, Aleksander Gryczyński, Gizella Margulies, inwentaryzacja domu Toby Lanajła przy ul. Lubelskiej 56 w Kazimierzu Dolnym, szczegóły drzwi, wiatrownicy i węgła, 1933, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1643

KAZIMIERZ DOLNY WOJEWÓDZTWO LUBELSKIE POWIAT PUŁAWSKI KOŚCIÓŁ POD WEZWANIEM ŚW. ANNY RZUT PO GZYM/IE 1:50

11 Gizella Margulies, Aleksander Gryczyński, inwentaryzacja dawnego kościoła szpitalnego św. Anny i Świętego Ducha w Kazimierzu Dolnym, rzut z rysunkiem sklepień, 1934, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1602

12 Kazimierz Rutkowski, inwentaryzacja synagogi w Połańcu, fragment polichromii na sklepieniu z przedstawieniem Lewiatana, 1933/1934, IS PAN, Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych, nr inw. 1791

Zbliżony charakter miały wspomniane prace na Górze Zamkowej czy w innych obiektach wileńskich, gdzie inwentaryzowano „mury wykopaliskowe” w trakcie prac konserwatorskich. W końcu warto odnotować, że chociaż akcja inwentaryzacyjna z założenia objęła zabytki architektury, to niekiedy uwzględniała też polichromie⁸¹. Co istotne, w takich przypadkach jak kościół parafialny Świętej Trójcy w Gródku i synagoga w Połańcu (il. 12) wykonano wyłącznie wielobarwną inwentaryzację wystroju malarskiego wnętrza, pomijając zupełnie samą architekturę. Ponadto obowiązująca instrukcja szczegółowa w odniesieniu do tego typu zabytków zalecała przecież sporządzanie przede wszystkim inwentaryzacji fotograficznej (dostarczającej obiektywnego materiału badawczego), jedynie warunkowo dopuszczając rysunki. Pomimo to, w obu przypadkach mamy do czynienia ze swoistą

inwentaryzacją „malarską”, której wykonanie powierzono artyście Kazimierzowi Rutkowskiemu⁸².

„Kopie barwne” odgrywały w tym czasie istotną rolę w pracach naukowych i konserwatorskich nad malarstwem monumentalnym, na co zwracał uwagę Jan Zachwatowicz⁸³. Wspomniany kierownik Sekcji Malarskiej (Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej) zalecał wykonywanie takich kopii zwłaszcza w przypadku polichromii we wnętrzach drewnianych obiektów sakralnych, które były w szczególny sposób narażone na zniszczenie⁸⁴. Warunek ten spełniały malowidła ściennie w synagodze w Połańcu, które notabene kilka lat później przestały istnieć⁸⁵. Wybór tego zabytku w pracach inwentaryzacyjnych TOnZP był więc – jak w poprzednich przypadkach – podyktowany w dużej mierze względami konserwatorskimi⁸⁶.

81. Ibid., s. 316–317.

82. Jolanta Różalska, „Rutkowski Kazimierz Stanisław Marian”, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9, red. Małgorzata Biernacka (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2013), s. 303–307.

83. Jan Zachwatowicz, „Zagadnienie kopii barwnej w studiach nad malarstwem monumentalnym”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1, nr 1 (1932), s. 13–18. Por. Wojciech Wólkowski, „Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej”, *Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce* 3 (2020), s. 19–22.

84. Jan Zachwatowicz, „Zbiory Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki”, *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1, nr 2 (1932), s. 53–54.

85. Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1996), s. 318.

86. W latach 2014–2019 w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku odtworzono synagogę z Połańca, a w latach 2019–2021 wykonano rekonstrukcję polichromii wnętrza na podstawie inwentaryzacji autorstwa Kazimierza Rutkowskiego. Zob. Krystyna Stawowiak, „Rekonstrukcja malowideł w sali modlitw synagogi z Połańca w MBL w Sanoku z uwzględnieniem postaci twórcy dokumentacji kolorystycznej z 1933 roku – Kazimierza Rutkowskiego”,

Mimo że kryteria wyboru zabytków przeznaczonych do inwentaryzacji były różne, to zdjęcia architektoniczno-pomiarowe zostały wykonane według jednego wzoru. Na ten dość oczywisty fakt zwrócono już zresztą uwagę, słusznie twierdząc, że pomiary mają „charakter ujednolicony”⁸⁷. Natomiast trudno byłoby zgodzić się z konstatacją, że istota ujednoliconego charakteru zdjęć pomiarowych wynikała z „nadawania tytułów zawierających rozwinięte dookreślenia poszczególnym rysunkom”, a tym bardziej z „oznaczania ich stemplem z informacją o wykorzystaniu przez TOnZP subwencji rządowej”⁸⁸. Należy wyjaśnić, że owa jednolitość rysunków wynikała po prostu z zastosowania *Instrukcji szczegółowej dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, która zgodnie z warunkami przyznawania pomocy z Funduszu Pracy miała stanowić dla TOnZP podstawę inwentaryzacji zabytków⁸⁹.

Zapisano w niej, że zdjęcia pomiarowe powinny być wykonane „na białym, grubym papierze, techniką kreskową, czarnym tuszem”, „wszelkie napisy, służące do objaśnienia rysunku, umieszcza się na marginesie”, „skalę w metrach podaje się na każdym arkuszu poza rysunkiem”⁹⁰. Natomiast w instrukcji opracowanej przez TOnZP⁹¹, która niewątpliwie była uzgadniana z CBI, znalazły się drobiazgowo wskazówki m.in. odnośnie do rodzaju użytych ołówków i papieru, wymiarów plansz, uwzględniania lub pomijania wyposażenia kościołów, w końcu rozmieszczenia poszczególnych napisów. Przykładowo, w górnej części kartonu, począwszy od lewej strony, należało podać kolejno: miejscowość, powiat, województwo, obiekt, treść rysunku i skalę. Na dole kartonu, w lewym narożniku umieszczano adnotację: „TOW. OP. NAD ZAB. PRZESZŁOŚCI”, pośrodku podziałkę liniową, a w prawym narożniku „nazwiska opracowujących” i datę: „r. 1933/34”⁹².

Choć nie zawsze ściśle przestrzegano powyższego schematu, a na niektórych zdjęciach brakuje napisów lub nie zostały wykonane tuszem, to trzeba przyznać, że akcja pomiarowa TOnZP realizowana w roku budżetowym 1933/1934 wyróżniała się w skali całego kraju. O nieprzeciętnym znaczeniu tego przedsięwzięcia dla inwentaryzacji naukowej świadczą pośrednio obrady dwóch kolejnych zjazdów konserwatorskich, przypadających w przybliżeniu na omawiany okres. Stopień zaawansowania prac realizowanych przez państwowe służby konserwatorskie (stan na 27 IX 1933) najkrócej charakteryzuje stwierdzenie Remera, że „inwentaryzacja [...] wskutek braku kredytów została prawie całkowicie zahamowana”⁹³. Po upływie roku (5 X 1934), gdy budżet CBI wciąż był bardzo ograniczony, generalny konserwator z żalem przyznał, że „wykonywanie pomiarów uzależnione jest niestety najbardziej od fundusów. Od nich zależy też wydanie dotąd opracowanych materiałów”⁹⁴. W praktyce oznaczało to niemożność pozyskania przez konserwatorów okręgowych zdjęć pomiarowych, a tym samym wstrzymanie planowej i systematycznej inwentaryzacji zabytków w Polsce.

W obliczu tak głębokiego kryzysu akcja inwentaryzacyjna TOnZP, która objęła przeszło sto obiektów i dostarczyła około pięciuset zdjęć architektoniczno-pomiarowych, była wręcz spektakularnym sukcesem. W związku z tym Wydział Konserwatorski i zarząd TOnZP czynili starania o kolejną subwencję z Funduszu Pracy na rok budżetowy 1934/1935. Jednak udało się uzyskać jedynie zezwolenie na „przedłużenie pracy zaczętej” o kolejne miesiące (kwiecień–lipiec 1934), na którą przeznaczono „nowe fundusze w ograniczonej sumie”⁹⁵. Na samo ukończenie inwentaryzacji, w tym uporządkowanie „zdjęć, pomiarów, notatek i fotografii”,

w: Renata Kinga Jara, *Synagoga z Połańca czyli świat zrekonstruowany w sanockim skansenie* (Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 2022), s. 329–347.

87. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 124.

88. Ibid., s. 137, przyp. 69.

89. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 7: Tymczasowe warunki wytyczne udzielania pomocy przez Fundusz Pracy na cele zatrudnienia bezrobotnych pracowników umysłowych, 22 VI 1933.

90. *Instrukcja szczegółowa dla inwentaryzatorów zabytków sztuki*, s. 16.

91. KPDKM, PB, fond 22, ap. 1, b. 166, k. 59: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Instrukcja w sprawie wykonania rysunków inwentaryzacyjnych, 22 XII 1933.

92. Ibid., k. 77: Sposób opisanie arkusza.

93. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 91: Protokół XIX Zjazdu Rady Konserwatorów odbytego na terenie województw poznańskiego i pomorskiego, 25–30 IX 1933.

94. Ibid., k. 101: Protokół XX Zjazdu Rady Konserwatorów w Krakowie, 5–6 X 1934.

95. Przyznanie subwencji w ograniczonej wysokości wynikało ze zmiany „charakteru polityki” Funduszu Pracy, który wspierał przede wszystkim „akcję odbudowy i regulacji miast”. Zob. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1934”, s. 393–394.

które prowadzono przez prawie cały rok budżetowy 1934/1935, przeznaczono ponad 31 600 zł. Zatem łączna wysokość wszystkich subwencji z Funduszu Pracy na ten cel wyniosła 94 624, 36 zł⁹⁶, co jest porównywalne z rocznym budżetem MWRiOP na inwentaryzację naukową w najlepszych sezonach⁹⁷.

Ostatecznie ministerstwo doceniło rezultaty akcji inwentaryzacyjnej, co na zjeździe konserwatorskim w 1935 r. wyrażono następującymi słowami: „[...] przyjęliśmy z dużym zadowoleniem pomoc Funduszu Pracy, który udzielając 100 000 zł Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie dla zatrudnienia wyłącznie bezrobotnych architektów i techników budowlanych, przyczynił się w 1933 r. i częściowo w następnym roku do zrealizowania minimalnego programu terenowej pracy, która została wedle uzgodnionego z C.B.I. planu należycie wykonana”⁹⁸. Po raz pierwszy od kilku lat generalny konserwator wyraził się z uznaniem – co prawda umiarkowanym – o rezultatach inwentaryzacji pomiarowej zabytków architektury.

W opinii zarządu TOnZP akcja inwentaryzacyjna, obok wyników w postaci zdjęć pomiarowych i dozoru konserwatorskiego nad zabytkami, przyniosła też korzyść społeczną, związaną z zatrudnieniem architektów (np. Śląsk, Wilno, Grodno⁹⁹). W istocie, wielki kryzys ciężko doświadczył branżę budowlaną, co w szczególności odczuli przedstawiciele młodego pokolenia, dopiero wchodzący na rynek pracy¹⁰⁰. Oprócz tego akcja inwentaryzacyjna pozwoliła „zacząć współpracę z instytucjami państwowymi”¹⁰¹, z czym TOnZP wiązał wielkie nadzieje. Chodziło przede wszystkim o współpracę z Komisariatem Rządu na m.st. Warszawę w zakresie inwentaryzacji pomiarowej zabytkowych gmachów państwowych. We wrześniu 1934 r. TOnZP

przyjął zamówienie na wykonanie „rysunków i częściowo zdjęć” warszawskiego Arsenału, Pałacu Rzeczypospolitej i gmachu Sądu Apelacyjnego na łączną kwotę około 9000 zł¹⁰².

Dochody uzyskane z inwentaryzacji stołecznych zabytków TOnZP przeznaczył na „uporządkowanie zbiorów, archiwów i biblioteki”¹⁰³. Dla państwowej służby konserwatorskiej szczególne znaczenie miały fotografie i zdjęcia pomiarowe, w związku z czym coraz usilniej zabiegano o włączenie ich do zasobu archiwalnego CBI. O zamiarach wcielenia w życie tych planów wymownie świadczył chociażby zjazd historyków sztuki w Krakowie w 1934 r., podczas którego generalny konserwator zabrał głos w sprawie inwentaryzacji zabytków. Podsumowując dotychczasowe osiągnięcia w tym zakresie, Remer wyliczał, że zarówno w archiwum kierowanej przez niego placówki, jak i w archiwach wojewódzkich Oddziałów Sztuki znajduje się łącznie około 26 000 klisz, przy czym materiał z tych ostatnich „wkrótce przejdzie do C.B.I.”¹⁰⁴. Podobnie odniósł się do zasobu zdjęć pomiarowych, podając, że jak dotąd zinwentaryzowano „ok. 3 000 zabytków architektury, łącznie ze wspomnianą akcją T-wa, które materiał ten wraz z opisami i fotografiami odda do użytku C.B.I.”¹⁰⁵. Generalny konserwator miał na myśli oczywiście akcję inwentaryzacji zabytków architektury prowadzoną przez TOnZP z subwencji Funduszu Pracy.

Przekazanie materiałów TOnZP wciąż pozostawało wówczas jeszcze w sferze deklaracji, aczkolwiek już w roku kolejnym nastąpił wyraźny przełom. Na XXI Zjeździe Rady Konserwatorów w Warszawie w 1935 r. Remer zawiadomił zgromadzonych konserwatorów okręgowych o decyzji ministra WRiOP, który „zatwierdził ostatecznie” pismo w sprawie przekazania

96. Ibid., s. 394.

97. W pierwszych latach działalności CBI otrzymywało na inwentaryzację naukową zabytków 100 000 zł; kryzys wymusił ograniczenie budżetu do 20 000 zł. Zob. Jerzy Remer, „Sprawa inwentaryzacji zabytków sztuki”, w: *Pamiętnik organizacyjnego zjazdu historyków sztuki w Krakowie w dniach 2–4 października 1934 r.*, red. Tadeusz Szydlowski (Kraków: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1935), s. 65. Por. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 169: Protokół XXII Zjazdu Rady Konserwatorów odbytego w Warszawie i Grodnie, 5–8 IV 1937.

98. Ibid., k. 124: Protokół XXI Zjazdu Rady Konserwatorów w Warszawie, 2–5 V 1935.

99. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 311.

100. Lasek, „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka”, s. 990–991.

101. „Sprawozdanie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości za rok 1933”, s. 311.

102. Ibid., s. 312.

103. Ibid.

104. Remer, „Sprawa inwentaryzacji zabytków sztuki”, s. 66.

105. Ibid.

materiałów inwentaryzacyjnych z Oddziałów Sztuki do „Archiwum Centralnego Biura Inwentaryzacji”¹⁰⁶. Niezależnie od przejścia archiwów konserwatorskich, ministerstwo prowadziło w tym czasie „pertraktacje o przejście do C.B.I. zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”¹⁰⁷.

Prace nad utworzeniem archiwum CBI jako centralnego zbioru fotografii i pomiarów zabytków, które wznowiono w 1935 r., miały związek ze stopniowym wychodzeniem z wielkiego kryzysu i ogólną poprawą sytuacji gospodarczej w kraju¹⁰⁸. Proces pozyskiwania zasobu był jednak z założenia realizowany etapami, co umożliwiała jego systematyczne porządkowanie, katalogowanie i przygotowywanie do udostępnienia.

Ostatecznie materiały inwentaryzacyjne TOnZP przekazano do CBI w roku budżetowym 1936/1937¹⁰⁹, co jest zgodne z dotychczasowymi ustaleniami¹¹⁰. Wyjaśnienia wciąż jednak wymaga chociażby ich status czy dokładna liczba jednostek, tym bardziej że w przypadku klisz fotograficznych ze zbiorów TOnZP rozbieżności są znaczne (np. ponad 18 000¹¹¹, około 12 000¹¹² lub 10 759¹¹³), a „bogaty zbiór pomiarów”¹¹⁴ nie był jak dotąd przedmiotem szczegółowych analiz.

Obecnie można ustalić, że na dzień 5 kwietnia 1937 r. w archiwum CBI znajdował się „depozyt” klisz fotograficznych w liczbie 10 656 oraz „511 planów przejętych od Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie”¹¹⁵. W przypadku negatywów

106. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 140: Protokół XXI Zjazdu Rady Konserwatorów w Warszawie, 2, 4–5 V 1935.

107. Ibid., k. 141.

108. Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski, *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej* (Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991), s. 36–51.

109. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 173: Protokół XXII Zjazdu Rady Konserwatorów odbytego w Warszawie i Grodnie, 5–8 IV 1937.

110. Jerzy Kowalczyk, „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”, *Ochrona Zabytków* 31, nr (1978), s. 101; id., „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, s. 14; Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 115.

111. Ryszard Brykowski, „Ocalić przeszłość dla przyszłości”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, s. 11; id., „Setna rocznica powstania Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, *Spotkania z Zabytkami* 30, nr 4 (2006), s. 8; Kowalczyk, „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”, *Ochrona Zabytków* 31, nr 2 (1978), s. 101; id., „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”, w: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*, s. 14; Magdalena Wróblewska, „Znaczenie tradycji dokumentu topograficznego w środowisku fotografów warszawskich”, w: *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, red. Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos, Michał Wardzyński (Warszawa: Neriton, 2010), s. 401.

112. Karolina Puchała-Rojek, „«Fotograficzna gorączka». Aspekty dokumentowania zabytków w pierwszych latach działalności TOnZP”, w: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, s. 227. Por. Edward Baranowicz, „Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce”, *Nauka Polska* 7 (1927), s. 155; Janina Małkowska, „Towarzystwa i instytucje naukowe, popularno-naukowe, techniczne oraz naukę popierające; organizacje zawodowe pracowników naukowych w Polsce (polskie i innych narodowości zamieszkujących Rzeczpospolitą)”, *Nauka Polska* 7 (1927), s. 380.

113. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 117; Tadeusz Zadrożny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2021), s. 128–129. Por. Ewa Manikowska, Piotr Jamski, „Od Autorów”, w: *Na szkle zapamiętane. Fotografie z kolekcji Towarzystwa opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–2006* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006), s. 6.

114. Brykowski, „Setna rocznica powstania Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 8.

115. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 173: Protokół XXII Zjazdu Rady Konserwatorów odbytego w Warszawie i Grodnie, 5–8 IV 1937.

uwagę zwraca precyzyjnie wskazana liczba jednostek, podana niewątpliwie na podstawie skrupulatnie przeprowadzonego skontrum. Jest ona zbliżona do przytoczonej powyżej liczby 10 759 negatywów¹¹⁶, która odpowiada liczbie pozycji odnotowanych w trzytomowym „Inwentarzu klisz TOnZP”¹¹⁷. Można zatem założyć, że wskazana liczba 10 656 oznacza stan faktyczny negatywów fotograficznych TOnZP w momencie ich przekazania do archiwum CBI, z uwzględnieniem ewentualnych strat czy wyłączeniem uszkodzonych jednostek. Natomiast na wspomniany zbiór „511 planów” złożyły się właśnie zdjęcia architektoniczno-pomiarowe wykonane w ramach omawianej akcji inwentaryzacyjnej z Funduszu Pracy.

Przekazane do archiwum CBI zbiory TOnZP – jak słusznie zauważono – zachowały swoją odrębność¹¹⁸, co – gwoździ ścisłości – dotyczyło jednak wyłącznie negatywów fotograficznych i wynikało przede wszystkim z ich statusu, ponieważ jako depozyt nie zostały włączone do ogólnego inwentarza klisz CBI. Zdjęcia architektoniczno-pomiarowe wykonywane pod auspicjami generalnego konserwatora w ramach

państwowej subwencji zostały po prostu przekazane do zasobu CBI, a tym samym wpisane do „Inwentarza planów”¹¹⁹, przez co nadano im nowe numery inwentarzowe, a *verso* opatrzone pieczęciami (tzw. metryki rysunku) z nagłówkiem „Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego | Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki”¹²⁰. W kwietniu 1937 r. cały zasób zdjęć pomiarowych i klisz fotograficznych TOnZP był już gruntownie uporządkowany, skatalogowany i umieszczony w archiwum na parterze gmachu MWRiOP, które wyposażono w „szereg szaf specjalnie przystosowanych do przechowywania tych materiałów”¹²¹.

Wykonanie pięciuset pomiarów zabytków architektury w latach 1933–1934 należy uznać za jedno z największych osiągnięć TOnZP, zwłaszcza że powstały one w szczególnie trudnych czasach wielkiego kryzysu gospodarczego. Z biegiem lat rezultaty akcji inwentaryzacyjnej były zresztą coraz bardziej doceniane, m.in. w 1938 r. MWRiOP uznało, że praca prowadzona przez TOnZP w ciągu dwóch lat „przyniosła Państwu bardzo poważne korzyści w dziedzinie

116. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 117; Zadrożny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke*, s. 128–129.

117. IS PAN, Zb. FiRP, Inwentarz klisz TOnZP, t. 1 (nr inw. 1–5.000), t. 2 (nr inw. 5.001–10.000), t. 3 (nr inw. 10.001–10.759).

118. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 115.

119. IS PAN, Zb. FiRP, Inwentarz planów, t. 1, nr inw. 1526–2003. W inwentarzu pomiarów CBI przy numerze porządkowym 1526 zamieszczono adnotację ołówkiem: „Baryczki”, natomiast przy numerze 2003: „koniec | Baryczków”, oznaczając w ten sposób zdjęcia pomiarowe TOnZP, którego siedzibą była kamienica Baryczków przy Rynku Starego Miasta w Warszawie.

120. Lasek, Sypczuk, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 7, s. 19, poz. 82.

121. LNNBU, OR, fond 26: UKWL, sygn. 10: Protokoły ZK, k. 173: Protokół XXII Zjazdu Rady Konserwatorów odbytego w Warszawie i Grodnie, 5–8 IV 1937. Co ciekawe, w literaturze przedmiotu wskazano nawet projekt szafki na negatywy „baryczkowskie”, który rzekomo wykonano w latach 30. XX w. z przeznaczeniem na materiały TOnZP przechowywane w archiwum CBI. Projekt przedstawia widoki frontalny i boczny, rzut, przekroje poprzeczny i poziomy mebla, ponadto został opatrzone sugestywnym napisem: „CBI typ «D» | Półki dla «Baryczków»” (por. Jamski, „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”, s. 116, il. 16). Jednak przy bliższym oglądzie uzasadnioną nieufność wzbudza umieszczona na projekcie pieczęć „Naczelna Dyrekcja | Muzeów i Ochrony Zabytków”, która przemawiałaby za jego późniejszym datowaniem. Pogłębiona kwerenda wykazała, że ów projekt stanowi część większego zespołu, w którym znalazły się m.in. półka biblioteczna, regał na negatywy, szafa na zdjęcia pomiarowe, stoły, stołki itp. Co więcej, projektom tym towarzyszą załączniki tekstowe (w tym warunki przetargów i specyfikacja zamawianych mebli) z lat 1946–1948, co nie pozwala na utrzymanie wcześniejszego datowania. Zob. IS PAN, Zb. FiRP, Inwentarz planów, t. 1: Meble dla Centralnego Biura Inwentaryzacji, nr inw. 3027–3048; Maria Szkurłat, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 2: *Warszawa*, cz. 1, red. Wanda Mossakowska (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2009), s. 276–279. Za zwrócenie mi uwagi na materiały archiwalne ze Zbiorów Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN i cenne uwagi merytoryczne składam podziękowania dr. Piotrowi Laskowi.

kulturalnej i społecznej”¹²². Jednak znaczenie tej akcji nie ograniczało się bynajmniej do wzbogacenia zasobu archiwalnego CBI, lepszego rozpoznania zabytków czy wsparcia młodego pokolenia architektów i historyków sztuki. Zwracano uwagę na uniwersalną wartość samych materiałów inwentaryzacyjnych przekazanych do archiwum CBI, które – jak podkreślono – „służą obecnie dla celów konserwatorskich, naukowych, propagandowych i wychowawczych”¹²³. Co więcej, prace prowadzone przez TOnZP pozwoliły na kontynuowanie wielkiego

dzieła inwentaryzacji zabytków w II Rzeczypospolitej, które oprócz zasadniczego znaczenia dla nauki i ochrony zabytków postrzegane były jako rezultat rozwoju cywilizacyjnego, wzmacniały pozycję wciąż młodego państwa polskiego na arenie międzynarodowej. W końcu należy zauważyć, że pozyskanie subwencji przez TOnZP stanowiło wzór dla CBI, które w związku z niewystarczającą pomocą resortu kultury w kolejnych latach zaczęło prowadzić inwentaryzację właśnie przy wsparciu Funduszu Pracy¹²⁴.

122. AAN, MWRiOP, sygn. 7021: FP, k. 14: Prace inwentaryzacyjne – dotacja z F.P., marzec 1938.

123. Ibid., k. 23: pismo do dyrektora Biura Głównego Funduszu Pracy, 17 XII 1938.

124. Sypczuk, Lasek, „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki”, s. 245.

BIBLIOGRAFIA

Blaschke, Kinga. *Nasze własne, nasze polskie. Mit renesansu lubelskiego w polskiej historii sztuki*. Kraków: DodoEditor, 2010.

Brykowski, Ryszard. „Ocalić przeszłość dla przyszłości”. W: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, redakcja Ryszard Brykowski, 9–12. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985.

Brykowski, Ryszard. „Setna rocznica powstania Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”. *Spotkania z Zabytkami* 30, nr 4 (2006): 5–10.

Dettloff, Paweł. „Działalność konserwatorska Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości”. W: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jamski, 127–165. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Instytut Sztuki PAN, 2010.

Dettloff, Paweł. *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1939. Teoria i praktyka*. Kraków: Universitas, 2006.

Jamski, Piotr Jacek. „Struktura zbiorów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz historia ich dezintegracji”. W: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, t. 2: *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, 93–138. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014.

Kowalczyk, Jerzy. „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”. W: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, redakcja Ryszard Brykowski, 13–17. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985.

Kowalczyk, Jerzy. „Powstanie i działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości z perspektywy siedemdziesięciu lat”. *Ochrona Zabytków* 31, nr 2 (1978): 99–103.

Krasny, Piotr, i Michał Kurzej. „Siedemnastowieczne listwowe dekoracje sklepienne w Polsce i ich europejski kontekst”. *Biuletyn Historii Sztuki* 86, nr 2 (2024): 77–110.

Landau, Zbigniew, i Jerzy Tomaszewski. *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991.

Lasek, Piotr. „Architektka, projektantka, inwentaryzatorka i urzędniczka. Aktywność zawodowa Gizelli Gryczyńskiej w latach 1932–1939”. *Biuletyn Historii Sztuki* 84, nr 4 (2022): 981–1006.

Lasek, Piotr. *Inwentaryzacja zabytków architektury w lwowskim okręgu konserwatorskim 1920–1939. Szkice z dziejów*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2020.

Lasek, Piotr, i Piotr Sypczuk. *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 7: *Miejscowości O–P*, redakcja Wanda Mossakowska. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2016.

Lehne, Andreas. „Entstehung und Entwicklung der Österreichischen Kunsttopographie”. *Kunst + Architektur in der Schweiz* 59, nr 1 (2008): 51–56.

Manikowska, Ewa. „Słowo wstępne”. W: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, t. 2: *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, 5–20. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014.

Manikowska, Ewa. „Wielka Wojna i zabytki”. W: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jamski, 21–91. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Instytut Sztuki PAN, 2010.

- Manikowska Ewa, Aleksandra Fedorowicz-Jackowska, Kamila Kludkiewicz, Wojciech Walanus, i Marzena Woźny. *Porządek dziedzictwa w XIX wieku. Polskie pojęcia i wyobrażenia*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2023.
- Manikowska, Ewa, i Piotr Jamski. „Od Autorów”. W: *Na szkle zapamiętane. Fotografie z kolekcji Towarzystwa opieki nad Zabytkami Przeszości 1906–2006*, 6–7. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2006.
- Michalczyk, Zbigniew. „«Album narodowy» w pozytywistycznej Warszawie. Zbiór graficzny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości”. W: *Archiwa wizualne dziedzictwa kulturowego*, t. 2: *Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jacek Jamski, 175–198. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2014.
- Piechotka, Maria, i Kazimierz Piechotka. *Bramy Nieba. Bóżnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 1996.
- Poklewski, Józef. *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1994.
- Poklewski, Józef. „Wileńsko-nowogródzki okręg konserwatorski w okresie międzywojennym”. W: *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości*, redakcja Karol Guttmejer, 125–158. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2018.
- Puchała-Rojek, Karolina. „«Fotograficzna gorączka». Aspekty dokumentowania zabytków w pierwszych latach działalności TOnZP”. W: *Polskie dziedzictwo kulturowe u progu niepodległości. Wokół Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości*, redakcja Ewa Manikowska, Piotr Jamski, 227–251. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Instytut Sztuki PAN, 2010.
- Różalska, Jolanta. „Rutkowski Kazimierz Stanisław Marian”. W: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.)*. *Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. 9, redakcja Małgorzata Biernacka, 303–307. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2013.
- Słabińska, Elżbieta. „Ewolucja działań publicznych służb zatrudnienia w latach 1918–1939 i 1944–1949. Zarys problematyki”. *Optimum. Economic Studies* 96, nr 2 (2019): 95–109.
- Sokołowska, Alina. „W pięćdziesiąt rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości”. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 3, nr 2 (1958): 217–221.
- Sokołowska, Alina. „W pięćdziesiąt rocznicę założenia warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszości”. W: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości 1906–1944*, redakcja Ryszard Brykowski, 18–22. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985.
- Stawowiak, Krystyna. „Rekonstrukcja malowideł w sali modlitw synagogi z Połańca w MBL w Sanoku z uwzględnieniem postaci twórcy dokumentacji kolorystycznej z 1933 roku – Kazimierza Rutkowskiego”. W: Renata Kinga Jara, *Synagoga z Połańca czyli świat zrekonstruowany w sanockim skansenie*, 329–347. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego, 2022.
- Sypczuk, Piotr, i Piotr Lasek. „Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki: rozważania nad znaczeniem instytucji w dziewięćdziesięciolecie jej powstania”. W: *Cud jedności. Architektura i plastyka dwudziestolecia międzywojennego*, redakcja Katarzyna Wojtczak, 238–241. Gdańsk: Nadbałtyckie Centrum Kultury, Fundacja Terytoria Książki, 2019.
- Szkurlat, Maria. *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, t. 2: *Warszawa*, cz. 1, redakcja Wanda Mossakowska. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2009.
- Sznapiak, Adrianna. „Krakowskie Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami Kultury i Sztuki przed I wojną światową – próba działalności ponadzaborowej”. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej* 51, nr 2 (2016): 5–29.
- Witkiewicz-Koszczyk, Jan. „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości”. W: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości 1906–1944*, redakcja Ryszard Brykowski, 43–44. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985.
- Witkiewicz-Koszczyk, Jan. „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości”. *Ziemia* 41, nr 4–5 (1950): 87–89.
- Wojciechowski, Jarosław. „Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce”. *Ochrona Zabytków Sztuki* 1, z. 1–4 (1930–1931): 3–33.
- Wólkowski, Wojciech. „Między Warszawą a Łuną Wolą. Zakład Architektury Polskiej a inwentaryzacja bożnic drewnianych”. W: *Frank Stella i synagogi dawnej Polski*, redakcja Artur Tanikowski, 76–83. Warszawa: Muzeum Żydów Polskich POLIN, 2016.
- Wólkowski, Wojciech. „Przyczynki do międzywojennych dziejów Zakładu Architektury Polskiej”. *Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce* 3 (2020): 9–34.
- Wróblewska, Magdalena. „Znaczenie tradycji dokumentu topograficznego w środowisku fotografów warszawskich”. W: *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI w.*, redakcja Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos, Michał Wardzyński, 399–409. Warszawa: Neriton, 2010.
- Zachwatowicz, Jan. „Działalność Wydziału Konserwatorskiego TOnZP w latach międzywojennych”. W: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszości 1906–1944*, redakcja Ryszard Brykowski, 44–45. Warszawa:

- Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, 1985.
- Zachwatowicz, Jan. „Działalność Wydziału Konserwatorskiego TOnZP w latach międzywojennych”. *Ochrona Zabytków* 11, nr 3–4 (1958): 166–168.
- Zachwatowicz, Jan. „Zagadnienie kopii barwnej w studiach nad malarstwem monumentalnym”. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1, nr 1 (1932): 13–18.
- Zachwatowicz, Jan. „Zbiory Sekcji Malarskiej Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki”. *Biuletyn Historii Sztuki i Kultury* 1, nr 2 (1932): 53–57.
- Zadrozny, Tadeusz. *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2021.

SUMMARY

The Great Depression and Historical Monuments. The Activity of the Society for the Protection of Monuments of the Past in the Area of Architectural Measurement Inventorying in the Years 1933–1934 and Its Significance for Monument Protection in the Second Republic by Piotr Sypczuk

The most recent studies concerning the Society for the Protection of Monuments of the Past (Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, TOnZP) increasingly often reveal a tendency to go beyond the boundaries of the history of photography as a discipline, and as a result, to gradually broaden the subject of study to cover other aspects of the Society's activity, including exhibitions, publications, print collections and measurement photographs. In the area of inventorying historical monuments as carried out by the Society, it has proved possible to distinguish two fundamental periods, in which large sets of measurements were taken. The years 1906–1918, that is from the inception of the Society to Poland's regaining its independence, constituted the first of those periods. The second period of a significant increase in architectural measurement-taking activity occurred during the Second Republic of Poland and was linked to the Labour Fund subsidy which the Society received in the years 1933–1934.

The aim of the article is to discuss the second of those periods as linked to the Great Depression, which caused an almost complete stop in the architectural measurement-taking action, even though this action was of crucial importance to the huge project of inventorying historical monuments undertaken in the Second Republic. In addition, the Great Depression brought construction enterprises in the entire Poland to an almost total standstill and thus caused exceptional unemployment among architects, especially those belonging to the younger generation. In the year 1933, the difficult economic situation caused the Ministry of Labour and Social Welfare to institute the Labour Fund, whose task was to combat unemployment by financing public works.

In the years 1933–1934, the Labour Fund subsidy gained by the Society for the Protection of Monuments of the Past made it possible to carry out a historical monument inventorying campaign, in the framework of which many unemployed white-collar workers (architects and art historians among them) were supplied with jobs. What is more, owing to the Society's campaign it was possible to continue making the scholarly inventory initiated by state authorities; as a result, the entire action received direct support from the Central Bureau for Inventorying Artistic Monuments at the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment.

During the Society's campaign, about a hundred architectural monuments were inventoried, located in several regions of the Second Republic with special focus on the Kielce, Warsaw, Silesia and Cracow voivodships. The most thoroughly processed territorial units were the Płock district (Warsaw voivodship) and the Zawiercie district (Kielce voivodship), whereas Warsaw, Vilna (today: Vilnius), Grodno (today: Hrodna) and Kazimierz Dolny must be singled out among townships; in the last one, a record number of over forty structures were inventoried. Inventorying polychrome decorations constituted a separate category; this was carried out in the interiors of the Holy Trinity church in Gródek and the synagogue in Połaniec.

Monuments of ecclesiastical architecture constituted a significant group among the inventoried structures, including timber churches, which were particularly prone to destruction and thus, as well as for conservation reasons, were given priority treatment. The Płock district held a special position in that respect, since in that area timber churches constituted the majority of structures selected for inventorying (Brwilno, Bulkowo, Daniszewo, Imielnica, Łętowo, Pilichowo, Rębowo, Trzepowo). Similarly in the Silesian voivodship: measurements were taken in, among others, the churches of Kochłowice, Miedźna, Nierodzim and Paniowy. District heritage conservator for Silesia, Tadeusz Dobrowolski, considered the monuments of regional timber construction, including folk buildings, to be of great importance, perceiving them as a unique element of Polish cultural heritage on a par with the native language.

Another important category of structures taken under consideration in the Society's campaign were the monuments of defensive architecture, mainly the ruins of medieval and early modern castles. They were inventoried on a large scale in the Silesian voivodship (Chudów, Cieszyn, Grodziec, Pszczyna) and the Kielce voivodship (Mirów, Bobolice, Janowiec, Siewierz, Ojców), but there were also separate complexes (e.g. Łęczycza, Szymbark, Łuck and Olesko) in other voivodships; all in all, a considerable list. Castles were of special, almost symbolic importance in the reborn Poland: as former centres of power, they attested to the enduring character of Polish statehood.

Taking five hundred measurement photographs of architectural monuments over the 1933–1934 period must undoubtedly be seen as one of the greatest achievements of the Society for the Protection of Monuments of the Past, especially considering that this was done in the difficult times of the Great Depression. In the budgetary year of 1936/1937, the Society handed over all the 511 measurements to the archive of the Central Bureau for Inventorying Artistic Monuments, located in the building of the Ministry of Religious Denominations and Public Enlightenment; this archive was the Second Republic's central depository for architectural photographs and drawings. In addition, the Central Bureau perceived the subsidy received by the Society as a model to follow; in view of the insufficiency of funding obtained from governmental agencies concerned with culture, in the subsequent years the Bureau intended to continue the campaign of making scholarly inventories by availing itself of the support of the Labour Fund.

BIOGRAPHICAL NOTE

Piotr Sypczuk PhD is a historian of art and an archaeologist, a graduate of the University of Warsaw and an employee of the Institute of Art at the Polish Academy of Sciences in Warsaw. His research interests include, among others, the history of art

collecting and the history of museums and historical monument protection in the 18th to 20th centuries. He is the co-author of a number of volumes of the *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN* (vols III–VIII, Warsaw 2013–2020). A stipendiary of the Minister of Culture and National Heritage (2012, 2018, 2022), a member of the Polish Association of Art Historians.

NOTA BIOGRAFICZNA

Dr Piotr Sypczuk – historyk sztuki i archeolog, absolwent Uniwersytetu Warszawskiego, pracownik Instytutu Sztuki PAN w Warszawie. Zajmuje się m.in. historią kolekcjonerstwa, muzealnictwa i ochrony zabytków w XVIII–XX w. Współautor kilku tomów *Katalogu planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN* (t. 3–8, Warszawa 2013–2020). Stypendysta Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (2012, 2018, 2022); członek Stowarzyszenia Historyków Sztuki.